

ADATOK CSANÁD VÁRMEGYE KÖZEGÉSZSÉGÜGYÉNEK
TÖRTÉNETÉHEZ

I.

KOLERAJÁRVÁNYOK CSANÁD VÁRMEGYÉBEN

ÍRTA

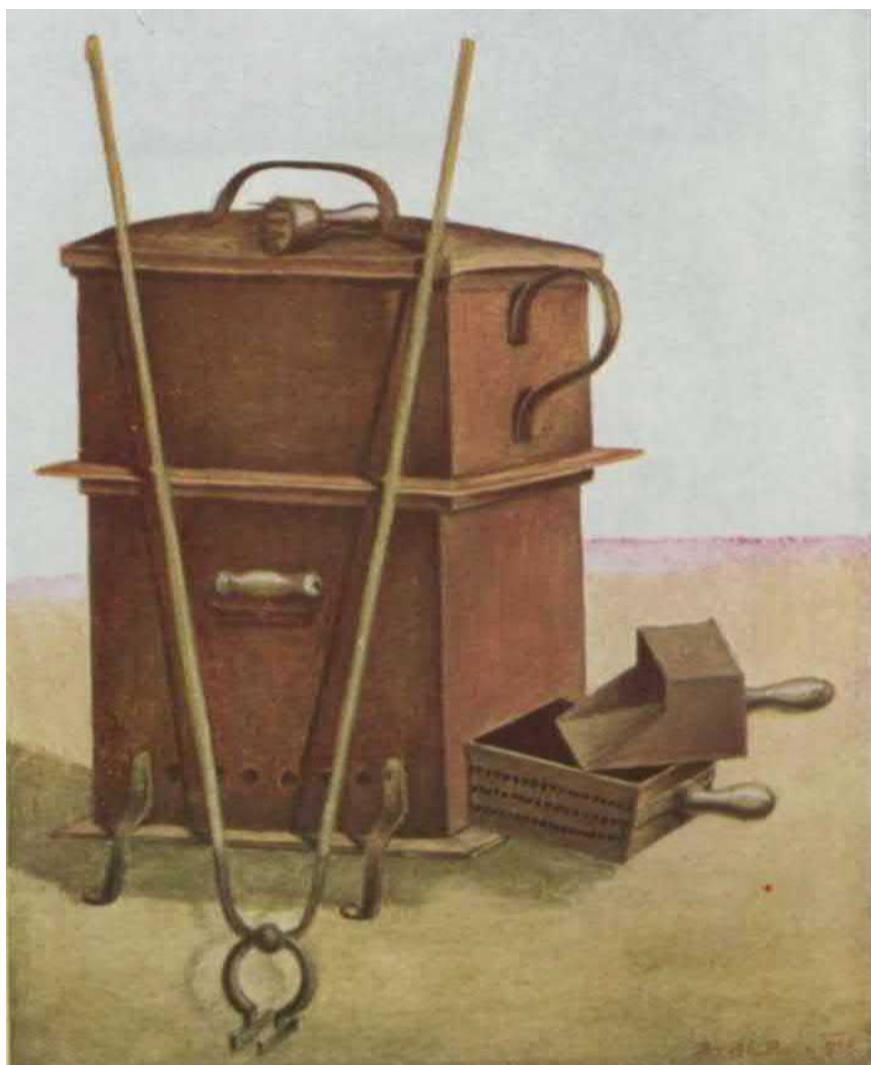
DR BÁLINT NAGY ISTVÁN
KÖZKÓRHÁZI RENDELŐ FŐORVOS

ÁTNÉZTE ÉS AZ ELŐSZÓT ÍRTA

DR MAGYARY-KOSSA GYULA
EGYETEMI C. RK. TANÁR, A M. TUD. AKADÉMIA L. TAGJA

KIADJA CSANÁD-ARAD-TORONTÁL VÁRMEGYE KÖZÖNSÉGE
MAKÓ, 1928

Füstölő szerszámok az 1831. kolera idejéből.
Räucher-Instrumente aus der Zeit Choleraepidemie 1831.

Az Országos Levéltár gyűjteményéből.
Aus der Sammlung des Staatsarchivs, Budapest.

ELŐSZÓ.

Igen szívesen vállalom, hogy néhány bevezető szót írjak Bálint Nagy István ár. előttünk fekvő derék kis munkájához.

Nekünk magyaroknak megvan az a nagyon sajnálatos, eredendő gyöngeségünk, hogy nem sokat törődünk a múltakkal. Gyöngé lábón áll a kegyeletünk. Gondoljuk meg csak, hány magyar fejedelmünk, királyunk volt li>26-ig s hánynak láttuk már a sírját, koporsóját? (Én megvallom, hogy csak egyetlen magyar királynak a koporsójával állottam szemtől-szembe —Krakkóban 1) És talán másként vagyunk régi kultúránk emlékeivel? Vármegyéink, városaink levéltáraiban, előkelő uraink leveles ládáiban ott hever feldolgozatlanul a nagy múltnak rengeteg emléke. Van olyan magánlevéltárunk, melyben 40—50 ezer darab XVI—XVII. századi missilis levél van felraktározva, kiaknázatlanul. Az orvostörténeti, járványtani stb. régi anyag dolgában még rosszabbul állunk. A régi Magyarországon például szinte endemikus betegség volt a pestis, mely — lehet mondani — minden tizedik évben', kiújult"; az erre vonatkozó adatok mind ott hevernek a levéltárak sötétjében, (talán ez a legkíméletesebb szó, melyet a lokalitás jellemzésére választhattam) és még ha akadt is, aki ez adatok feldolgozására vállalkozott volna, nem egyszer olyan rideg elzárkózottsággal találkozott némelyek részéről, mely kedvét szegte. Hiszen jómagámmal is megesett már vagy négy ízben, hogy mikor nagy lelkesen beállítottam egyik-másik városi vagy megyei levéltárunkba, szinte ellenséges szemmel néztek reám, mint aki megzavarja a hagyományos, pipaszó melletti csöndes nyugalmat, vagy talán holmi kis családtörténeti adatok után szimatolgat . . .

Akkor elöntött a keserűség, most megbocsátok nekik, mert látom: fogalmuk sem volt arról, hogy mivel tartóz-

nak saját hazájuk kultúrájának, mely állítólag fegyver a kezünkben.

A hazai járványok s a közegészségügy történetére vonatkozólag oly óriási anyag van felhalmozva levéltárainkban s másrészt oly kevés ismeretünk van erről, hogy — úgy vélem — ha valaki csak ezt az egy témát kellő alaposággal akarná feldolgozni, legalább húsz évet kellene ahhoz kiszakítania az életéből. Az egyetlen forrás: Linzbauemek Codex-e ebben az irányban is csak nagyon fogyatékosán szolgáltatja az anyagot; mert ennek a nagy munkának az első kötete Szt. Istvántól egészen 1790-ig terjed (majdnem 800 év!), a többi hat kötete pedig az ezt követő 00—70 évről szól. A plusquamperfectum nem érdekelte Linzbauert, de nem is igen volt érkezése rá, hogy kutasson utána, hiszen elég dolgot adott egy embernek a helytartótanács iratainak (minden kommentár nélküli) egyszerű lemásolása is. Weszprémi Succinctájában csak néhány elszórt adatot találunk régi járványainkról; Fekete Lajos kis értekezéséről és Demkó Kálmán ismert orvostörténeti munkájáról pedig nem is igen érdemes említést tenni, mert ezek egyszerű Linzbauer-kivonatok.

Mindezeket számbavéve, örömmel üdvözlöm Bálint Nagy Istvánnak útrakelő munkáját, mely alapos és lelkiismeretes odaadással kutatta fel s élvezetesen állítja szemünk elé az 1831. évi nagy kolera történeti emlékeit. Adja Isten, hogy minél több követője legyen neki és önzetlen mecénásának, nemes Csanád vármegye közönségének, mely lehetővé tette ennek a kiváló szorgalommal készült munkának ilyen díszes kiállításban való megjelenését és a régi Magyarország közegészségügyéről való ismereteink bővülését.

Budapesten, 1928. július hó.

Magyary-Kossa Gyula.

BEVEZETÉS.

Levéltári kutatásom közben sokszor akadtam olyan, eddig még fel nem dolgozott orvostörténelmi adatokra, melyek nemcsak Csanád vármegye, hanem az egész ország orvostársadalmát érdeklik. *Reizner: Makó város története*, Szegeden, 1892-ben megjelent munkájában csak pár sorban közli ZmzftauerCodex-e után az országos pestis és kolerajárványok vármegyénkre vonatkozó adatait, a régi Makó közegészségügyéről pedig teljesen megfeledkezik. *Dr. Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig* című, 1897-ben nyomtatott, értékes akadémiai kiadványában pedig a hatalmas levéltári anyag feldolgozása dacára, mivel a helyi levéltárakat megközelíthetetlenségük és rendezetlenségük miatt kellőleg át nem kutathatta, szintén nem szolgáltathat egészségügyünkre nézve fontosabb adatokat.

A közegészségügy a közigazgatásnak a múltban igen mostoha gyermeke volt, pedig a nemzet jövőjének biztosítéka a testben és lélekben egészséges utód, ki a fenyegető veszedelmeken csak úgy eshet át bizakodó, alkotó lélekkel, ha testi ereje, egészsége erre képessé teszik. A törökdúlás utáni, gazdaságilag és közegészségileg leromlott Nagy Alföld közegészségügye és kultúrája még ma is mutatja a Felvidék és Erdélyével szemben az alkotásra képtelen, legyengült testben sínylődő beteges lelket, az elfáradt utódot, ki ha élete tengetéséről tud is gondoskodni, de testben és lélekben elfáradva, maradandó alkotására nem képes. Soha, sehol jobban be nem bizonyosodott, mint vármegyénkben, hogy csak ép testben van ép lélek.

Hatósági orvosainknak a megélhetés utáni verejtékes futkosása lehetetlenné teszi, hogy feladatuknak olyan mértékben feleljenek meg, mint azt az elhanyagolt közegészségügy megkívánná. A hivatalos eljárásuk közben tapasztalt ellenszenv megnehezíti a magánorvoslást, holott ez biztosítja napi kenyérüket. Ezért üdvözljük örömmel a jövő „physicus“-át, kit a magánpraxistól eltiltanak, mi által csak kizárólag a közegész-

ségügynek szentelheti orvosi tudását s minden idejét, aminek a közegészségügy fogja rövidesen hasznát látni.

A múlt poros, elsárgult aktái között keresgélve, régen megérlelődött bennem a gondolat, hogy a Csanád vármegye közegészségügyére vonatkozó eredeti levéltári kutatások feljegyzéseit az orvosi rend és hatóságok, valamint a kultúrtörténet után érdeklődő olvasóközönség számára hozzáférhetővé teszem, könyv alakban kiadom.

Ezt megelőzőleg azonban a bécsi Collegium Hungaricum-ban való tartózkodásom alatt a császárváros levéltárainak ide vonatkozó feljegyzéseit óhajtom összegyűjteni, hogy minél előbb olyan, mindent magában foglaló orvostörténelmi művel állhassak elő, mely Csanád vármegye közegészségügyének múltjára vonatkozó összes feltehető adatokat tartalmazni fogja. Ebben a füzetben csak ízelítőt nyújtok az érdeklődők számára, ez csak hiányos fejezete a készülő *Csanád vármegye közegészségügyének múltja* című, már csak kiegészítésre és sajtó alá rendezésre váró munkámnak.

Nem mulaszthatom el, hogy már itt is köszönetét mondjak *dr. Magyary-Kossa Gyula* egyetemi tanár, akadémiai tag úrnak, ki utasításokat adott e füzet feldolgozására, anyagának felosztására, ki a kéziratot átnézte és előszóval ellátta és orvostörténelmi útmutatásait tőlem soha sem sajnálta. Ugyancsak itt fejezem ki köszönetemet *Tarnay Ivar* úrnak, Csanád vármegye alispánjának és *dr. Nikelszky Jenő* úrnak, Makó r. t. város polgármesterének, kik a zavartalan levéltári kutatást és e füzet megjelenését lehetővé tették, továbbá *Ami János* vármegyei főlevéltáros úrnak, ki jó tanácsaival s többszöri útbaigazításaival a kutatást számomra megkönnyítette. S végül köszönetét kell mondanom *dr. Bibó István* úrnak, a szegedi Ferencz József Tudomány Egyetem főkönyvtárosának, *Móra Ferenc* úrnak, a szegedi Somogyi-könyvtár igazgatójának, kik aszükséges könyvtári forrásanyagot nagy előzékenységgel bocsájtották rendelkezésemre.

Amilyen kedvvel és tetszéssel fogadja az orvosi rend és kultúrtörténelmi dolgok iránt érdeklődő olvasó közönség e füzetet, olyan kedvvel és örömmel, fokozott ambícióval rendezem sajtó alá a hiányzó részeket.

Makó, 1928. évi február hava.

Dr. Bálint Nagy István.

ELSŐ ORSZÁGOS KOLERAJÁRVÁNY 1851-BEN.

kolera* nem olyan régi vendége Európának, hol 1830 (ismeretlen volt. Hazája Kelet-Indiának azon mocsaras vidéke, melyen át a Gangos és Brahmaputra a tengerbe ömlésük előtt átfolytak. Innen terjedte! India majdnem minden vidékére és Ázsia különböző részeire, honnan 1823-ban pár hétre¹ európai területre lépett át. 1831-ben az egész Európában járványszerűen vonult végig. Kezdődött 1830 nyarán Nyugat-Oroszországban, majd a lengyelek leigázására özönlő orosz hadsereggel áterjedt Lengyelországba, onnan Finnországba. Németországba, különösen nagy pusztítást vitt végbe Szilézia, Ausztria, Magyarország, Törökország és Anglia lakosai között.²

* A kolera elnevezés igen régi, a görög chole-től származik, mely epét jelent. *Hippokrates*, az ókor leghíresebb görög orvosa (Kr. e. 460) és *Celsus (Aulus Cornelius)* római orvos (Kr. u. I. század) is használták már e kifejezést olyan kórkép megnevezésére, melynek jellegzetes tünete hasmenés, hányás, végtagok hidegsége és göröse stb. Nálunk is szokásos a nyári hasmenéses beteget kolikásnak, kolerásnak nevezni. A keletindiai kolerát 1631-ben *Bont Péter* hollandi orvos ösmertette *Be Medicina Indoruni* című értekezésében, majd utána *Lind Jakab* (1760) és *Klark John* (1773) angol orvosok, kik a gyarmatokon való hosszú tartózkodásuk alatt szerezték tapasztalataikat. V. ö. *Schuster János*: A'keletindiai cholera. Bugát-Schedel: Orvosi Tár. I. évf. I—III. füzet. 1831. *Br. H. Hueser*: Lehrbuch der Geschichte der Medicin. Jena, 1868. II. B. 793 864 S. Egykori okiratok és orvosi munkák különbözőképen nevezik a kolerát. Latinul: cholera morbus, ch. contagiosa, ch. orientalis, ch. asiatica, ch. epidemica, ch. indica, ch. nostras seu europaea, ch. sporadica. Németül: Brechruhr, morgenländische Brechruhr, die epidemische Brechruhr. Brechdurchfall, Gallensucht, Brechkolik, die einheimische Cholera, Gallenruhr, Gallenfluss, ostindische Brechruhr, orientalische Brechruhr. Magyarul: epemirigy, kéklő bélgörcs, gyilkoló dögletesség, napkeleti ragadós epekórság, pestise« kolera, napkeleti kolera, keleti hányászékéles, görtsmirigy, stb. Hazájában, Indiában *Macpherson* szerint „visutschika“, „mordechín“ a neve.

Magyarországba 1831-ben a galíciai határszélen sószállítással foglalkozó rutének³ hurcolták be Orosz-Lengyelországból, hol már 1830-ban megjelent, viszont más szerzők szerint beregmezei oláh tutajosok voltak a betegség terjesztői,⁴ míg a helytartótanács értesítése szerint pedig máramarosi csajkások és szálasok (tutajosok) voltak a kolera behurcolói.⁵ A helytartótanács hivatalos kimutatása⁶ szerint az első kolerás megbetegedést június 2-án Heves vármegyében észlelték, amit csakhamar követtek bereg-, zemplén-, ugocsa-, turóc-, Szabolcs-, szatmár- és sáros vármegyei esetek. Az első hivatalos kimutatás szerint augusztus 5-én, tehát egy hónapra a járvány kitörésétől már 333 községből 11,987 megbetegedést jelentenek, melyek közül 4876 halálos kimenetelű volt.

E gyors elterjedés nagy zavart keltett az igen szegényes egészségügyi berendezkedésű országban, amit még fokozott, hogy az orvosok sem voltak tisztában az idegen járványos betegség mivoltával és gyógykezelésével. A helytartótanács, melynek hatáskörébe tartozott az országos közegészségügy is, mindent megtett, hogy valahogy a betegség behurcolását megakadályozza, ámbar nem sok sikerrel. Már 1831. december 21-én felsőbb parancsra a birodalom minden divatos nyelvén kiadja „Instruction . . .-ját, mely tulajdonképen a XVI. és XVII. századokban kiadott pestis⁷ rendeleteknek átdolgozása.⁸ Csakhamar követi ezt, december 28-án, újabb „Tudósítás“⁹ a törvényhatóságok, községek előljárói, politikai biztosok, orvosok, seborvosok és egyéb gyógyítással foglalkozó személyek (borbélyok, bábák, papok) számára, mely rendeletekben ösmereti a járványos betegségeknél szokásos óvintézkedéseket, a betegség behurcolásának megakadályozását, a kolerát és annak gyógyszereit, valamint a galíciai járványnál bevált gyógymódokat,¹⁰ melyeket az ottani járványorvosok közöltek a helytartótanáccsal. Mindenkit ellátnak jó tanáccsal. Óva intik a lakosságot a meghűléstől, zárt levegőtől, nedves lakásoktól, testi és elmebeli megerőltetéstől, rossz eledeltől, mértéktelenségtől, a kedv elhomályosodásától, hiányos ruházattól, éretlen, nyers gyümölcs, dinnye, szőlő, uborka, kövér ételek, sózott halak, savanyú italok mértéktelen fogyasztásától. A járvány alatt mindenki tartózkodjon a szeszes italoktól, dorbézolástól. Nyár dacára lelkére kötik a lakosságnak a melegen való öltözködést, flanel ruhát kell hordani, „legalább is posztó köteléket

kötni a hasra“. Este ajánlatos az egész testet ecetbe mártott meleg, flanel ruhával ledörzsölni.

Az egészségügyi személyzetet, orvosokat, seborvosokat, bábákat, borbélyokat és lelkészeket” a legnagyobb óvatosságra intik. Lehetőleg éhgyomorral ne dolgozzanak ezek az emberek és ha már más nincs, úgy „fűszerszámot rágjanak, mint káhnust, gyömbért, violagyökeret, babért, fenyőmagot, narancshéjat, fehérborsot, kömént vagy ánist“.¹² Mielőtt a beteg szobájába bemennének, ecettel mossák meg kezüket. A beteg leheletétől tartózkodjanak, mindegyik tartson magánál egy kis palackocskában „felosztatott chlórmeszet, vagy erős, habár fűszeres ecetet, áztassák meg evvel orruk tájékát, vagy sűrűn szagolgassák ezt, szájukat pedig öblintsék ki gyakran higabbá tett ecettel, otkolonnal, vagy más akármi fűszerezett vízzel“, nehogy magukkal hurcolják e vészes kórt. Mielőtt ismét vészmentes házakba mennének, ruháikat, fehérneműjüket, fő- és lábbelieket is ideértvén, változtassák meg, magukat ecettel vagy mészanyzöldletvizzel (aqua chlorati calcis)¹³ mossák le, levetett ruháikat füstöljék meg. Ugyanezen intézkedések vonatkoznak a lelkipásztorokra is, „kiknek hasznos befolyására számot lehetne tartani, hogy az Isteni gondviselésbe vetett bizodalom gerjesztése által a lakosok szívét megnyugosztalják és erősítsék“ mondja az egykori rendelet.

*Pálffy Fidélis gróf, a helytartótanács elnökének aláírása.
(Csanád vármegye levéltára.)*

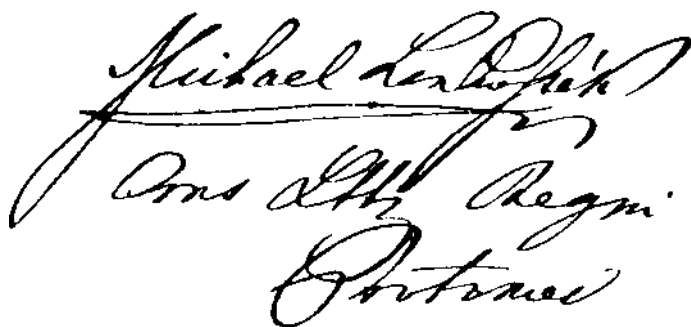
A törvényhatóságoknak kötelességük az utakat örökkel elállni, „minden mellékes és alattomos utakat fákkal beültetett, kövekkel vagy öszve hordott földdel felhányt és sánczolt

árkos gátakkal elzárni“. Fertőzött területről a törvényhatóság határát csak 20—40 napi veszteglés után szabad átlépni, mely időt az utasok barmaikkal, portékájukkal együtt a veszteglőházakban (rastellum) töltik el. Megalakítják az „Egészségre ügyelő állandó kiküldöttség“-et, melynek feladata a helytartósági rendeletek betartatása, a helytartótanácsnak a betegség állapotjáról való állandó informálása. Ahol orvos nincs, oda járványorvost küldenek, a gyógyszertárakat a szükséges gyógyszerekkel, füvekkel, de különösen chlórmezzsel szerelik fel, ahol gyógyszerárus nincs, ott az orvost látják el medikamentumokkal.

Teljesen felkészülve várja az ország a kolerát. A galíciai határt katonai kordonnal zárják el.¹⁴ Az ország területére 20 királyi biztost neveznek ki, kik elfoglalván székhelyüket, megalkotják a megyék kolerabizottságát, kinevezik a politikai biztosokat, beosztják az orvosokat, az országutakra felállítják a strázsákat, főbb utak mentén, a városokban, falvakban veszteglőházakat, kolerakórházakat szerveznek és rendeznek be. Raktározzák a chlórmezzet és füstölésre való szereket.¹⁵ Az egész ország a chlórmezz gőzében úszik, melyet felsőbb helyen a kolera ellenszerének tartanak és a legjobb fertőtlenítőnek. Minden ember zsebe tele van különféle óvszerekkel, melyek közül a chlórmezzet és kámfort sokan bűvszer gyanánt nyakukban hordozzák. A szobákat, ruhákat, leveleket füstölgetik, az ércpénzt ecettel mosogatják, orvosoktól, kuruzslóktól ajánlott gyógyszereket, fűszereket, erős italokat, tinktúrákat, cseppeket halmoznak fel, hogy veszély esetén azokkal magukon segítsenek. A hatóságok járványorvosoknak alkalmaznak mindenkit, akik az orvosi tudománynak csak legcsekélyebb ösmeretével is rendelkeznek, mert az orvosoknak, mint járványok idején rendszeren, nagy szűkében voltak.¹⁶ Kordonnal vannak a vármegyék egymástól elzárva, mely vesztegzár már az ország határánál sikertelennek bizonyul. *Pulszky*¹⁷ gúnyosan írja naplójában, hogy a vesztegzárat a legnevetesegebb formában tartják be. Tilos ugyan az utazás és fuvarozás, de ha hivatalos levél érkezik a zárvonalhoz, a küldönc fogóval nyújtja át a vesztegzári parasztörtségnek, mely szintén fogóval adja át a biztosnak, ki keresztül lyukgatja és sárgára pörköli, megfüstöli, sokszor jó nagy darabot kiéget belőle és még mindezt elvégzi, addig a küldönc az őrési paraszttal lehever a földre terített szűrre, együtt pipálgatnak, beszélgetnek, de a leveleket

ismét fogóval veszik át a biztostól, ki, mint aki dolgát jól végezte, iszogatni, tereferélni az örök közé ismét a szürre telepszik le. Minden vármegye másképen hajtja végre a rendeleteket, sőt akad olyan is, amely egyáltalán nem alkalmazkodik az utasításokhoz, sőt sok helyen a szolgabírák elhagyják helyiségeiket, nem veszélyeztetik saját és családjuk épségét.

A rémület napról-napra nő. Nappal a harangokat verik félre, este sötét alakok fekete, szurkos koporsókkal a temetők felé lopózkodnak, hogy szertartás nélkül, titokban eltemethessék a kórházakban elhalt embereket. Lázadások¹⁸ híre érkezik erről is, arról is. Fellázad a pórnép, az urakat, zsidókat és orvosokat gyanúsítják meg a kutak megmérgezésével és a betegség

*Lenhossék Mihály országos főorvos aláírása.
(('sanád vármegye levéltára.)*

terjesztésével. Sok helyen véres zendülések törnek ki, mint Zemplén, Sáros, Szepes, Gömör vármegyékben, Pesten az egyetemi hallgatók lázonganak, Kassán az egyik túlbuzgó orvos bizmut porokat ad az egészségesnek is, ezzel óhajtván megelőzni a betegség kitörését. Természetesen ezek az emberek épen úgy megkapják a betegséget. A tudatlan tótok, abban a hiszemben, hogy a kísérletező orvos szántszándékkal mérgezi le a lakosságot, nyílt utcán agyonverik. Ehhez hasonló zendülések napi renden vannak. Sok orvos, szolgabíró, házaló zsidó, kit az országúton ért a nép haragja, esik áldozatul a nép tudatlanságának és haragjának.

Az ország lakossága között nagyobb pusztítást vitt végbe a kolera, mint a háború. 8 hónap alatt 536,517 ember kapta meg a betegséget, kik közül 237,641 meghalt. Átlagosan szá-

mítva minden nap 2235 megbetegülésből 1000 elhalt.¹⁹ A nyári hónapokban voltak olyan napok, hogy 5—6000 megbetegedett közül 3000—3500 meghalt. Ez volt a „nagy kolera“-járvány 1831—1832-ben, melyet pár év múlva 1836-ban követett a „kis kolera“;²⁰ mely járvány ismét 74,315 megbetegedett közül 58%-t, 42,983 embert tett sírba. Ez után 1848—49, 1854—56, 1866—67, 1872—73, 1886, 1893, 1909, majd a világháború elején, 1914—15-ben voltak nagyobb kolerajárványok hazánkban.

* *

*

Az országos kolerajárvány ezen vázlatos, magyarázó jegyzetekkel bőven kísért ösmertetését azért tartottam szükségesnek előre bocsájtani, hogy a vármegyénkben lezajlott járványok intézkedéseit és az ellenük való védekezéseket annál könnyebben megérthesse az olvasó.

JEGYZETEK AZ I. RÉSZHEZ.

¹ *Macpherson* szerint már 1817-ben is volt Európában kolerajárvány. i. m. 18. lap. *Roinbery* (Mehring: Belgyógyászati tankönyve I. k. 94.1.) 1823. és 1829-iki rövid lejárátú európai járványokról tesz említést.

² Lásd bővebben: *dr. Naivak József*: A fertőző betegségek kóroktani és közegészségügyi szempontból. Budapest 1883. A magyar orvosi könyvkiadó társulat könyvtára. XLII. k. *hl. dr. Liebermann Leó*: A Clioleráról. Orvosképzés 1911. évf. 1—3. szám. *Dr. L Macpherson—dr. II. Velten*: Cholera in ihrer Heimath . . . Erlangen 1867. *Dr. Fejes Lajos*: Fertőző betegségek. Budapest 1916. A magyar orvosi könyvkiadó társulat könyvtára. CXV. k. *Dr. H. Haeser*: Lehrbuch der Geschichte der Medicin. Jena 1868. II. B. 793—864. *Dr. Hieglcr Gusztáv*: Közegészségtan és fertőző betegségek. II. k. *Schuster János*: A' keletindiai cholera. Bugát—Schedel: Orvosi Tár. 1831. évf.

³ *Rieylcr* 1. m. II. k.

⁴ *Hrízner János*: Szeged története. III. k. 180. 1.

⁵ *Helytartótanács* 1816, 1831. jún. 27. *ficycstruin palatinale* 910, 929, 953, 957 1831. sz. rendeleti, melyek szerint a kolera „az aeralis sót szállító máramarosi cameralis csajkásoktól és szalásoktól ütött és terjedett lakosainkra“. Borsod vármegye felterjesztést tesz Öfelségéhez, hogy „a máramarosi hibásokat büntesse meg és az egész dolgot szoroson nyomoztassa ki“, (*fiorsod várníeyyc levéltára* 656 1831), amit a máramarosi Karok és Kendek igen zokon vesznek és Borsod vármegyéhez intézett „most már

Lenhossék Mihály,
országos főorvos, aki az első kolerajárvány ügyeit intézte.
(Bugát—Schedel: Orvosi Tár I. évf. 1. sz.)

azon éppen nem atyafiságos és barátságos pennával írt“ levelükben é tévedést eloszlatni igyekeznek, jóllehet sikertelenül, mert többszöri levélváltás után a borsodiak leszögezik, „hogy Ófelségéhez intézett kérésük nem volt alaptalan, bizonyítja az epekórságban sűrűn hullott máramarosi cameralis csajkásoknak és szálasoknak a Tisza partjain az országban legelöl felhányott sírdombjai“. *Csanád vármegye lt.* 2095,1831, Fase. XI. *Borsod vármegye lt.* 3220,1831. Md. Dr. Franciscos Xav. *Linzbauer*: Codex Sanitario-Medicinalis Hungáriáé. Tom. III. Sect. IV. 1—4 pag.

⁸ A m. kir. helytartótanács minden 4—5 napban, később másnaponként hivatalos jelentést adott ki a járvány országos állapotáról „Summarius Conspectus Jurisdictionum et Locorum, in quibus contagiosus Morbus erupit, cum numerica eo correptorum, ex hisque resanatorum, mortuorum, vei sub cura manentium designatione, de dato ... 1831.“ címmel, melyek *Csanád vármegye levéltárában* Fasc. 1831. összegyűjtve ránkmaradtak. *Linzbauer* idézett művében Tom. III. Sect. IV—V. szintén összegyűjtötte.

⁷ *Saltzmann János*, előbb nagyszebeni orvos, később Ferdinánd főherceg háziorvosa az 1510-ben lezajlott pestisjárvány alkalmával dolgozta ki az első „*Infections-(Ordnung*“-ot., „*Pestis-Ordnung*“-ot, *Ein nützliche Ordnung mül regiment wider die Pestilentz* című munkájában (1521. Wien), mely alapja az összes azóta megjelent járványrendeleteknek, így az 1552-es I. Ferdinánd, 1553-as bécsi orvosi kar, 1562-iki „*Ordo Pestisének*, mely utóbbi már sokkal teljesebb és hiánytalanabb. Lásd: *Dr. Demkó Kálmán*: A magyar orvosi rend története 1800-ig, Budapest 1894. 164., 322., 405.1., *Dr. Vámosy István*: Adatok a gyógyászat történetéhez, Pozsony 1901. 146. 1. *Linzbauer* i. m. I. k. 142.1. A vármegyék monográfiáinak írói nincsenek tisztában a kolera és pestis elnevezésekkel. Pl. *Dr. Karácsonyi János*: Békésvármegye története. 1896. Gyula. I. k. 403. oldalon kolerának nevezi az 1739-es pestisjárványt. *Dr. Zsilinszky Mihály*: Csongrád vármegye története. II. k. 266. oldalán ezt írja az 1820-as évek járványairól: „cholera és más hasonló pusztító betegség ezen időszakban nem látogatta meg a vármegye lakosságát“, holott az első országos kolerajárvány 1831-ben volt.

⁸ *Helytartótanács* 34092 1831. dec. 21. Instruction für die Sanitätsbehörden, und für das bei den Contumaz-Anstalten verwendete Personale, zum Behufe die Gränzen der k. k. österreichischen Staaten vor dem Einbrüche der im kaiserlich russischen Reiche herrschenden epidemischen Brechruhr (Cholera morbus) zu sichern, und im möglichen Falle des Eindringens, ihre Verbreitung zu hemmen. Auf allerhöchsten Befehl verfasst. Ofen, gedruckt in der königlichen Universitäts-Buchdruckerei 1830. Megjelent magyarul is: Utasítás az egészségre ügyelő Hivataloknak nem különben a' Pestismető(Contumacia)-Intézeteknél felügyelő személyeknek számára, hogy a' Cs. Kir. Austriai Tartományoknak határai a' Cs. Orosz Birodalomban dühösködő Járvány-Epekórságnak (Cholera morbus) berontása elől bátorságba tétessenek és beronthatása esetében elterjedése meggátoltasson. A' Legfőbb Parancsolat következésébe szerkesztetett. Budán, nyomtatott a' Magyar Királyi Universitas betüivel 1830. (Újra kinyomtatta Tettes Ns. Pest Vármegye 1831-ik esztendőben.) *Linzbauer*: i. in. Tom. III. Sect. 3. 435—462. lapjain a teljes német és magyar szöveget közli. *Csanád*

vármegyei levéltár 1831-es, Makó városi levéltár 24/1831. sz. íratcsomagjai között. A fenti „Instruction“ az 1692-iki Kolonits bibornok pestis rendeleteinek kiegészített másolata.

⁹ *Helytartótanács* 14151 1831. Előadása a' napkeleti Cholera, vagy más valamely pestises nyavalya közelgésekor, avagy már divatban létekor, az Ország Törvényhatóságai által megrendelendő Közrendszabásoknak. *Helytartótanács* A. 14151 1831. „Tudósítás, mellyhez magokat a' Községek Elöljáróinak olyan esetekben tartaniok kell, ha a' napkeleti epe-mirigy avagy más ragadó nyavalya, közel uralkodik, vagy pedig magok helységekben kiüt.“ *Helytartótanács* B. 14151 1831. „Tudósítás, a' rendtartó politikus Biztosokra nézve, kiknek kötelességek azokban a' helységekben, a' hol az epemirigy, avagy más ragadó dögleletes nyavalya kiütött, a' szükséges foglalatosságokat megtétetni.“ *Helytartótanács* C. 14151 1831. „Tudósítás az Orvosokra és Seborvosokra nézve, kik a' dühösködő napkeleti ragadó epemirigynek, a' vagy ehez hasonló dögletes nyavalyának gyógyításával foglalatoskodnak.“ *Linzbauer* i. m. Töm. III. Sect. 3.449 —507. teljes egészében közölve. *Makó városi levéltár, Csanád vármegyei levéltár* 1831-es iratai között.

^{1,1} A helytartótanács a kolerának különböző gyógyításmódjait időnként kinyomtatja, hogy a városok orvosai s az egészségre ügyelő tisztviselők és az orvost nélkülöző emberek ebből okuljanak. Mindjárt a járvány elején közli a galíciai orvosok tapasztalatait és gyógymódjait, így bizonyos *Leó*, varsói katonai kórház orvosának gyógymódját, ki a bismutot (Magisterium Bismuthi) olyan nagy adagban alkalmazta, hogy sokan ettől pusztultak el. *fiernstein* szintén varsói kórházi orvos pedig az érvágás, pióca s meleg vízen kívül semmiféle más orvosságot nem használtatott betegeivel s mégis azok közül sok felgyógyult. *Schubert* homoeopatha orvos lesajnálja az összes eddigi gyógymódokat, csak is a hasonszenvi gyógyszer az egyetlen megmentő, melyet nem ír le a laikus közönség számára, hanem aki meg akarja magát óvni a nyavalyától, szerezze be *Ns. Brégárdt* Imre Nagy Kristóf című pesti patikáriustól. Nagy népszerűségnek örvendett a *boszniai, mesniczai zsidók* gyógyszere, mely pálnakából, borecetből, mustármag lisztből és fokhagymából állott. Országos hírre tett szert sikeres kuruzslásával *Morvai János*, tiszabábolnai pap, kinek gyógymódját még az orvosok is átvették. Az erdélyi oláhok a falu szélén felállított, frissen szőtt len-ingbe öltöztetett madárijesztő felállítással óvakodtak a ragály betörése ellen, énekelgetvén:

Hej csuma, csuma, estima! ... ma!

Menj el innen kolera.

Menj a szomszéd faluba.

Kész itt az ing számodra.

(*Berecz Károly*: Hölgyfutár. 1855. «10. J.) Ilyen szűk keretek között felsorolhatatlan azon babonák és kuruzslások nagy száma, melyeket a kolerajárvány teremtett meg. *Plosz* elborzadva említi, hogy a járványkórházban a betegápolók minden következmény nélkül megisszák azt a bort, melybe előbb a beteg hasáról leszedett fűszeres zacskókat mártogatták. (Dr. *Plosz*: Közlés a cholera-ról. *Húgát Flór*: Orvosi Tár. IV. évf. 1848.399.1.) A helytartótanács tanácsosa, az ország főorvosa, *Lenhossék Mihály*, a ma is élő

s előkelő tudományos szerepkört betöltő, bonctani professzor *dr. Lenhossélc Mihály* öse, már a járvány kitörésekor megírja s minden vármegyével tudósítja: „Rövid Oktatás, mikép' őrizhesse meg magát kiki a' napkeleti cholérától, és mit kelessék ezen nyavalyának első kitörésekor mívelni az Orvos' megjelenéséig“ című nyomtatott értekezését, melyben tudományos alapon oktatja ki a lakosságot, hogy mit cselekedjen kolerás betegével, míg orvosi segítséghez nem jut. Az országos levéltárban nagy számban őrzött megyei főorvosok s seborvosok *Relatio-i* ma már csak orvostörténelmi szempontból bírnak jelentőséggel, tudományos értéküket elmosta az idő.

” A lelkészek ebben az időben még rendszeresen foglalkoztak gyógyítással. A középkor gyógyító szerzeteseinek, különösen a bencéseknek szerepét a reformáció ideje alatt a külföldön tanuló protestáns papok veszik át, kik a teológia mellett egyúttal elvégzik a három éves orvosi szakot is és hazajöve vagy lelkészkedéssel, vagy orvoslással, vagy mindkettővel foglalkoznak. Ezek a teológusok Európa leghíresebb egyetemeit keresik fel, így azután úttörői voltak nem csak a magyar, hanem az európai orvostudományak is (pl. *Jeszeni János*, a prágai egyetem tanára, rektora), valamennyien előbbre vitték az orvostudományt és mindenben felvették a versenyt a külföldiekkel, jóllehet a német orvostörténelem még ma sem ösmeri ezt be. Régi orvosi füveskönyveink szerzői is protestáns papok, kik a szószekről éppen úgy, mint híveik között terjesztették, népszerűsítették az orvostudományt és sok kuruzslót neveltek. V. ö. *dr. Mayyary-Kossa Gyula*: Egy magyar vértanú. Természet. 1926. 15—18. sz. *Dr. Rálint Nagy István*: Boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslása. Orvosi Hetilap. LXXII. évf. 7—8. sz. *Fekete Lajos*: A gyógytan története. Pest 1864. 71., 86.1. *Morvay János* tiszabábolnai lelkész gyógymódja az első kolera-járvány alatt oly hírre tett szert, hogy Kecskemét városa *Szokolay Hártó János* asztalos, kuruzslót 25 váltót forint jutalomban részesíti sikeres gyógyításáért, pedig egyebet sem tett, mint a tiszabábolnai lelkész kuruzslását ismételte. V. ö. *dr. Magyary-Kossa Gyula*: Kossuth mint kolera-biztos. Orvosi Hetilap. 69. évf. 51. sz. *Szokolay Hártó János*: Szabadalmas Kecskemét városának történetirati ismertetése. Kecskemét 1846. 131. 1.

¹² Az oroszországi kolera tanulmányozására 1830 november havában Bécsből a következő orvosok küldettek ki: *dr. Spausta Ferenc*, törvényszéki orvos, *dr. Olexik Pál*, közkórházi orvos és *dr. Zhuber Antal*, közkórházi sebész orvos, kik közül *Zhuber* így ír naplójában: Védemem a' betegség ellen igen egyszerű volt; a' mennyire csak lehetett, mértékletesen éltem, ámbár ez a' környülmények által sokszor megzavartatok, torkig soha sem laktam jól, a' helyett inkább többször evém napjába; éh gyomorral beteghez vagy halotthoz soha sem mentem, olykor 20. 30. csepp fűszeres keserü boriéit kenyérre cseppegetve vettem, melyre belseimet mindenkor kellemesen fölhevülni érzettem, gyakorta meleg füvespor ázatot (Infusum theatum) egy kalányi borral ittam, és melegen öltözködtem, orczámat és kezeimet mészanyzöldletes olvadékkal mosogattam, ezt többször szagoltam, sőt gőzét többször be is leheltem, halottbontás előtt kezeimet faolajjal dörgöltem be, 's ekként fölfegyverkezve minden félelem és ijedségtől menten, magokat a' legiszonyúbb dolgokat is hideg vérrel néztem. (Prof. *Húgát Pál*: A' cholera Oroszországban hivatalos tudósítások szerint. Bugát—Schedel: Orvosi Tár. 11. k. 6. füzet. 1831.)

¹³ Ezek a bugáti kifejezések *Bugát Pál* (1793—1865.) egyetemi tanár csinálmányai, aki az akadémia bíztaására elhatározta, hogy kiírt nyelvünkől minden idegen származású, vagy nehézkes ejtésű, hosszabb szót. Mikor 1831-ben *Schedel (Toldy) Ferenc* megalapította az *Orvosi Társaság* című folyóiratot, orvosi szótárt kellett mellé szerkeszteni, hogy a latin és német szöveghez szokott orvosok megértsék az összefaragcsált magyar szöveget. *Bugát* alapította meg a Természettudományi Társulatot és az Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlését. Az első kolerajárvány alatt királyi biztos volt. (*Helytartótanács* 1082,1831. január 4. rendelete.) V. ö. *ár. Magyary-Kossa Gyula*: Bugát és a magyar orvosi nyelv. Orvosi Hetilap. 71. évf. (1927.) 14. sz. Prof. *Bugát—dr. Schedel*: Orvosi Szókönyv. Pest, 1833.1.1. *Dr. Hógyes Endre*: Kir. Magy. Budapesti Tudományegyetem emlékkönyve. Budapest, 1896. 161. old.

¹⁴ Valósággal stratégiailag szállták meg a határokat. Pl. az árvái vonal mentére a Sándor cár gyalogezred, a Vág vonalra Gyulay ezrede, a beszercebányai—barsi vonalon Bakonyi ezrede és a Wallmoden-tüzérség s innét le egészen a Dunáig a Nádor-huszárok rendeltettek ki. V. ö. *.hirkovich Emil*: Beszercebánya egészségügye a múltban. Népegészségügy. VHI. évf. (1927.) 21—22. szám.

¹⁵ A füstölés a fertőtlenítést pótolta. A leveleket a fiókstrázsra csíptetőfával — mielőtt sokszor az olvashatatlanságig árral jól összelyuggatta — sárgára füstölte, „pirította“ s csak azután kézbesítették. Füstölésre különböző szereket használtak. Népszerű volt fenyőfagallyból, vagy ha ez nem volt kéznél, csontokból, marhakörmökből, szarvakkból, bőrhulladékokból füstöltöt előállítani, ezen állati hulladékok carból tartalmú füstje jó desinficiens. (*Dr. Magyary-Kossa Gyula*: Közegészségügy a régi magyaroknál. Népegészségügy. II. évf. 443. old.) Használták még a borókat, vagy ennek hiányában a fűrészpör, szurok, lópor, kén, dohány, tölgy, fenyő és egyéb fák zöld gallyainak füstjét. (*Vámossy* i. m. 161. old.) Hivatalosan, a helytartótanács rendeletére (D. 14, 151 1831. *Utasítás a ragadópestises nyavalyáknál előforduló tisztítás módja felől*.) „a levegő tisztítására gyenge melegség mellett elgőzölgetett borezetet“ használtak, vagy ásványi (ineralis) füstölőket, mint salétromsavasgőz, sósavanygőz, chlörgőz, mézszanyöldletvíz gőze (vapor chlorati calcis), „melyek tisztítják minden ártalmas öszvegyüléstől a levegőt és elrontanak minden a beteg emberektől s állatoktól származó kigőzölgéseket, melyek ragadó mētelyt foglalnak magukban“. Ajánlja még füstölésre a helytartótanács (34092 1831. számú rendelete) *Morseaiur Guido* szerét is, mely a következőkből áll: „2 uncia (4 lat) konyhasó, fél uncia vassfényfoszlányoxyd és egy uncia víz, melyet felkeverve meleg homokra öntenek“. *Magyary-Kossa* szerint itt a *Guiton—Morveau-féle* füstölésről (fumigatio chlori) van szó, mely szerint konyhasó, conc. kénsav és manganhyperoxydatum összeöntéséből chlór fejlődik. (*Hager*: Handbuch der pharmazeutischen Praxis. Berlin, 1886. I. B. 878.)

¹⁶ V. ö. *G. Kdtay*: Wass müssen wir thun um die Calamität der Cholera zu mildern? Pest, 1866. Ebben a művében említi meg *Kátay*, hogy annak dacára, hogy a kolera lezajlása után, 1832. március 6-án *Lenhossék Mihály* országos főorvos rendeletet adott ki, mely szerint minden orvos

köteles megfigyelését záros határidőn belől a helytartótanáccsal közölni, melyből a pesti egyetem orvosi kara a lefolyt kolera történetét fogja elkészíttetni, mind a mai napig nem készült el. „Azon felvilágosítást pedig, melyben a cholera terjedése, foka, tartalma, növekedése, alábbszállása, cosmikus és geneologiai viszonyok iránti viselete, az alkalmazott gyógyszer és gyógykezelések haszna, értéke, vagy haszontalansága lett volna elmondandó, úgy látszik, *nem írta meg senki*“. Még a mai napig sem írta meg senki az országos kolerajárvány történetét, mely orvostörténelmi és művelődéstörténeti értéke mellett egyéb tanulságokkal is szolgálna a mai orvosi rend számára.

¹⁷ *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. Budapest, 1884. I. k. 26—33. lap.

¹⁸ *Balásházy János*: Az 1831-dik esztendői felső-magyarországi zendüléseknek történeti leírása. Pesten, 1832.

¹⁹ V. ö. *Dr. Oláh Gyula*: Tanulmány a kolera gyógyítására vonatkozólag. Budapest, 1913. 5. lap. *Linzbauer* i. m. Tóm. 3. Sect. IV. 489. lap. A helytartótanács *Generális Conspectus-át* 1832. szept. 4-én 23158 1832. sz. alatt adta ki, mely szerint Magyarország területén 1831. június 13 1832. február 14-ig 5008 helyiségben 536.517 megbetegedett közül felgyógyult 298.876, meghalt 237.641 kolerás beteg. De az elhalálozások számát legalább 20%-al többre lehet becsülni, mert nagyon sok beteget nem jelentettek be kolerásnak, hiszen a járvány elején az orvosok legnagyobb része nem is ismerte a kolerát. *

²⁰ *Dr. Bechnilz János*: A keleti cholera. *Bugát—Flór*: Orvosi Tár. IV. évi. I. k. 12 14. szám. 1848. *Oláh* i. m. 7. lap.

A »NAGY KOLERA« CSANÁD VÁRMEGYÉBEN 1831-BEN.

alicziából a kolera rövid időn belül áterjed Magyar- és a helytartótanács, mely éber figyelemkíséri a járvány tovaterjedését, június 2-án már jelenti az első hivatalos megbetegedést, melyet úgy a helyi orvosok, mint a helytartótanács consiliáriusai kolerának minősítenek.¹ Ezt megelőzőleg minden vármegyének, így Csanádnak is, leküldik a rendeleteket, melyben figyelmeztetik a törvény hatóságokat a járvány fenyegető közelgésére, egyszersmint életbeléptetik az 1770-es évek egészségügyi szabályait és felhívják a törvény hatóságokat, hogy az abban foglalt rendeleteket hajtsák végre. Ezért június 2-án rendkívüli ülésre gyűlnek össze a vármegyei Karok és Rendek, melyen a vármegye területén is életbe léptetik a beterjesztett egészségügyi szabályokat, egyszersmint megalakítják az „Egészségre ügyelő állandó kiküldöttség“-et, melynek feladata vigyázni a községek tisztaságára, különösen a makói zsidó negyedre (ghetto),² ellenőrizni az élelmiszerek árusítását, gondoskodni a lakosság élelmiszeréről, gabona, só raktározásáról, piacok ellenőrzéséről, friss, nyers gyümölcs árusításának eltiltásáról. Ugyancsak gondoskodnia kell az egészségügyi személyzet beosztásáról, őrségek felállításáról, veszteglóházak, kórházak berendezéséről. A küldöttség elölülője (elnök) *Saator János* másodalispán, tagjai *Róka Ferenc* makói katolikus plébános és alesperes, *Vásárhelyi János* főjegyző, *Szilassy Pál* tiszti főügyész, *Dániel János* főszolgabíró, *Tarnay Mihály*, *Pozsonyi Ignác*, *Lukáts József*, *Nyéky László*, *Návoy László*,³ *Dedinszky István* táblabírák, *Pák János* makói göröggyesült plébános és táblabíró, *Szurbik Miklós* makói református prédikátor és táblabíró, *Szilágyi Sándor* makói, *Kovács József* kameralis, *Halta*

Tivadar tornyai ügyvédek és táblabírák, *Nyéky Antal* tisztii alügyvéd, *Sántha Ferenc*, *Návoy Mihály* szolgabírák, *Návoy Károly*, *Szilvássy László* aljegyzők, *Giba Antal* földmérő, *Hoffmann Károly* rendszerénti orvos, *Jezovils József* makói, *Lutz Ferdinánd* battonyai seborvosok.

A beterjesztett rendszabályok a helyi körülményeknek megfelelően a helytartótanács rendeletéből vannak összeállítva és átalakítva, melyet a vármegye valamennyi községének és egészségügyi személyének megküldenek. A 23. pontból álló „Utasítás“ a következő rendelkezéseket tartalmazza:

1. A megye határát mindenfelől, kivéve az aradi vonalat, őrséggel, kordonnal veszik körül, mely által „minden gyanús közösülést megakadályozni vélnek“. 2. A kordon a réti csárdánál kezdődik és az öröknek úgy a szárazon, mint a Maros mentén húzandó vonalon való elhelyezkedéséről *Giba Antal* rendszerénti mérnök pontos jelentést nyújt be.⁴ E jelentés szerint súlyt fektetnek még arra is, hogy az örök milyen távolságra, hány ölnyre álljanak egymástól. Minden ötödik ór után lovasőr következik, ki az üzeneteket továbbítja. 3. Szabadon maradnak a következő utak: I. Szeged-Tápé a réti csárdáig, II. Hódmezővásárhely—Gajdos, 111. Tótkomlós—Makó—Mezőhegyes, IV. Orosháza—Földvár, V. Tótkomlós—Battonya, VI—VII. Csanád—Túrirévek. A többi mellékes dülő-utakat (melyek közül a nevezetesebbek: Vásárhelyről Palotára vezető, úgynevezett Rác-út, Sámsontól Békésre, Orosháziírói Kopáncsra vezető, valamint a Monori-út) nemcsak elzárják a forgalomtól, hanem el is árkolják. 4. A költségeket a „megyebeli felkelő seregbeli pénztár“ fedezi a községek hozzájárulásával, hiszen az egész vármegye fogja hasznút látni, ha e pogány ellenség betörését megakadályozhatják. 5. Az örök kötelessége: „átalyán fogva senkit és semmit a' Megyébe bé, vagy onnand ki ne botsássanak, ha valaki megjelenne, azt azonnal, sőt ha szükséges lenne erőhatalommal is vissza útasítsák, 's ha valakinek mind e mellett fortélyos bétsúsását észre vennék, arról a felvigyázónak azonnal jelentést tegyenek. A felvigyázónak kötelessége léssen ezeken felül mind éjjel, mind nappal az alattok álló örállókat többször megtekinteni, gyors vigyázatra inteni, ha valaki betalálna féni, azonnal letartóztatni s haladék nélkül, valamint arról is, ha valamely ör kötelességének kevésbé felelne meg, a legközelebbi úti biztosnak jelentést tenni. Az úti biztosok végre minden útast meg fognak állíttatni, 's ha csak úti levelek alkalmasak nem lesznek, sem a Megyébe, sem ki nem bocsájtani, minderről szoros jegyzést vinni, átalyán fogva a Megye rendeléseit pontosan telyesíteni, minden különös esetben azonnal, egyéb eránt pedig minden hét végén a küldöttség elnökének jelentést tenni“. Az úti levelekben fel kell sorolni a kocsis és a személyzet nationaléját is, valamint a szállított portéka leltárát. Az ör fizetése napi 24 kr., biztosé 1 p. 30 kr. Az örök megbízhatók legyenek, „gazdák, nem pedig jött-ment cselédek, avagy gonosz életről, és legkisebb megvesztegetésről híres személyek“.⁶ (i. A mostani erős munka idő miatt naponként kell váltani az őrséget. 7. A hajózást

Szárason húzandó Cordon Kezdődik a Réti csárdától
a Vásárhelyi határ felé.

Nro		Örök	Ölek
1	Lelei Kertészek adnak 2, Állanak a Réti Csárdától a Sírhegy felé — — — — —	2	400
2	Makó ad 101 és 13 Lovas		
	Állanak a Réten a Sírhegy felé — — — — —	6	1000
	Pannaháton — — — — —	2	400
	Kingétzen — — — — —	4	600
	Batidán — — — — —	2	400
3	Földeák ad 7. Gajdosi pusztánál — — — — —	8	1400
4	Földeáki kertészek 2. Ugyan annak fojt. — —	2	400
5	Makai Zsidó Község 5. A vásárhelyi útig — —	5	800
	Ujra Makó a Makai határig — — — — —	7	1200
	Makai határtúl, a Kopántsi Uraság földje közepe tájjáig a Szeglet határig — — — — —	61	10200
6	Apátfalva ad 16		
	Kopántsi Pusztánál a Komlosi határig — —	16	2600
7	Csanád ad 10, Komlosi határtúl a Székegyházi Pusztának a Száraz érig — — — — —	10	1600
8	Nagylak ad 42, Áll a Székegyházi Száraz értől, Mezőhegyesi Kaszaperi Pusztánál a száraz érig	42	7600
9	Palota 17. Áll a Kaszaperi Pusztának megfordulva a Pesti út felé — — — — —	17	2800
10	Kovátsháza 18, Kaszapernél az Apátzai—Földvári határig — — — — —	10	1600
11	Dombegyháza 10, Apátzai és Földvári Pusztáig		
12	Battonya 42, Földvári Pusztátúl, a Gerendási Pusztáig — — — — —	42	7400
12	Tornya 15. Földvár és Apátza — — — — —	15	2400
13	Kevermes 10. Apátzánál — — — — —	10	1600
14	Kis Iratos 6. A Bodzási pusztáig — — — — —	6	1000
<i>A Maros Lenia.</i>			
<i>A Réti Csárdától fel felé a Maros Mentibe.</i>			
1	Lele ad 1, a Réti Csárdától Hajdova kezdetéig	1	400
2	Földeák ad 3. Kalárai Hajlatig — — — — —	3	1200
3	Földeáki Kertészség 1. Kaláránál éppen a Foknál	1	400
4	Makó 26. A Kalárai Foktul az Apátfalvi Töltésig	26	10400
	Zsidók 2. Apátfalvi oromig a Töltésen — —	2	800
5	Apátfalva 5. Szetsőig — — — — —	5	2000
6	Csanád 3. Apátfalva helységéig — — — — —	3	1200
7	Nagylak 14. Apátfalvátúl Békáig — — — — —	14	5600
8	Sajtén 25. Az Aradi határig — — — — —	25	10000
Költ Makón Július 14-én 831.			
GIBA ANTAL Rendsz. Földmérő.			

A napkeleti epemirigy betegség (Cholera) terjedésének gátlására a határszéleken föllállítani céltzott őrségek, mely számbanni kiállításáról! mérnöki fölszámítás. (Makó város levéltára 1831. Fasc. 21)

a Maroson beszüntetik, molnárok csónakukon csakis malmaikhoz közlekedhetnek. 8. Útbiztosoknak kinevezik: a réti csárdához *filázsy György* tb. aljegyzőt, a gajdosi útra *Návoy János* tb. esküdtet, a koinlói, makói és mezőhegyesi útra *Török József* tb. esküdtet, a komlói—battonyai posta-útra *Nyéky Albert* hites ügyvédet, Orosháza, Kovácsházára *„Kabfy Miklós* tb. esküdtet, orosházi—földvári útra *László András* gyakorló Írnokot, a csanádi révhez *Tarnay László* gyakorló Írnokot és végül a túri révhez *Cseresznyés István* tb. alügyvédet. 9. Minden útbiztos mellé jelentés hordás végett 1—2 gyalogórt és egy lovas hadnagyot állítanak. 10. Útbiztosok és felügyelők (strázsák) esküt tesznek. 11. „A’ megyebéli insurrectionalis pénztárba a nagy terhek enyhítése végett tartozását mindenki fizesse be. 12—17. Az esküszegőt a T. Karok és Rendek bölcsességük szerint büntető fenytékkal látják el. Ugocsa, Ung, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Zemplén, Heves, Hajdú vármegyékből „minden személy válogatás nélkül“ a bejövétel tilos, egyéb helyekről csak olyan úti levelekkel közlekedhetnek, amelyek a) július 1.-nél nem idősebbek, b) benne foglaltatnak az utazó személyek száma, lova, tehene, kocsisai, hajcsárai stb. személyleírása, c) honnan hová utazik az illető, d) aláírások: megyebeli vagy districtusi hivatalos tiszt, királyi városban a főbíró, vagy polgármester vagy kapitány, kordonon átjövőknel a felvigyázó előljáró tiszt és biztosok aláírása. Csakis egyöntetű, nyomtatott úti leveleket szabad használni.⁶ A Maroson Szegedről felfelé, Aradról lefelé hajózni tilos. 18. Állandó küldöttség nevezendő ki. Szolgabírák hirdessék ki, hogy „a lakosság, jelesen a’ Zsidók között a’ tisztaság uralkodjon“. A hús, gabona és gyümölcs árusítása ügyében megfelelő intézkedéseket tegyenek, gondoskodjanak a zavartalan élelmezésről. Állandó marhavásárokat tartassanak, nehogy a húsban fogyatkozás legyen. Úgy a városban, mint a községekben felállítandó veszteglő, contumationalis intézetek, ispotályok szervezéséről jelentést tegyenek. 19. Kinevezik a politikus biztosokat: Makóra *Nyéky Antal* alügyvédet, Földeákra *Návoy László* táblabíró, Apátfalva és Csanádra *Hofbauer Sándor* esküdtet, Nagylak és Sajtényba *Sántha Sándor* esküdtet, Palotára *Vargha Gergely* táblabíró, Battonyára *Sánka Ferenc* szolgabíró, Tornyára *Görgey Ferenc* szolgabíró. Intézkednek egészségügyi segédszemélyzet felvételéről, kik a betegség betörése esetén a seborvosoknak segítenek és gondoskodni fognak a betegek összeírásáról, kórházba szállításáról, eltemetetéséről stb. A helytartótanács rendeletét, hogy mindenki számára hozzáférhető legyenek, 300 p. költséggel egy aradi nyomdásznál¹ kinyomtatják. 20. „Hasonló szükségessé válik, hogy a’ megyebéli orvosok a’ megye által felosztattassanak ’s különösen a zsidók terhére a’ Makón lakó zsidó orvos felfogadtasson.⁶ *Joffmann Károly* rendes orvos úr pedig, e’ tárgyban egy tökéletes orvosi véleményt munkálván ki, azt még ezen Köz Gyűlésre nyújtsa bé. Mivel pedig végre orvos úrnak jelentése szerint annyi Chlór mész, hogy a’ Cholera beütése esetére elégséges lenne,

a' Gyógyszer árosnál nincsen, sőt a' fel nem használás esetében tetemes kára nélkül annyit bé nem szerezhethet, az adózó Nép kárára 1(M) frton hozatni szükséges, az Uraságok pedig ezen kívül hozassanak kívánságok szerint“. 21. Ezen rendelet „e tárgyban való folyvást érintkezés miatt“ a környező megyékkel is közlendő. 22. A kinevezett állandó küldöttség Arad, Torontál vármegyék bizottságával a meghatározott helyen és időben többször jöjjön össze, hogy a kölcsönös védőintézkedésekről idejében gondoskodhassanak. 23. A helytartótanács ezen kérdésére: „ezen nyavalya, mely a' Napkeleti Cholerához hasonlóknak esmértek, minő természetet öltött a' Hazában, mely nagy a' halálosság, a' kiküldött orvosok minő sikerrel és módokkal foglalatoskodnak annak elnyomásában 's eddigelé mely szerek találtattak legcélarányosabbaknak“ egyelőre, mivel tapasztalatuk még e téren nincs, nem válaszolhatnak. (*Csanád vármegye levéltára 9451831. fase. VI.*)

Ugyancsak ezen a gyűlésen felolvassák Arad vármegye átiratát, melyben az a szomszédos vármegyét concursusra (összejövétel) hívja össze a medgyesi pusztára, hol megtárgyalják majd a védőintézkedéseket, nehogy a kolera a Maros vagy a Tisza mentén Erdélyből, hol már javában szedi áldozatait, leterjedjen. *Pozsonyi Ignác* „fizetéssel levő táblabíró“-t meg is bízzák, hogy a réti csárdánál a szükséges óvintézkedéseket tegye meg, a hajósok útleveleit vizsgálja át s a gyanús személyeket tartóztassa le. *Dániel János* főszolgabíró pedig a földéaki határban fekvő Tisza kiöntéseirez rendelik ki, hol úgy a gyalogosok, mint a csónakosok mindenféle közlekedését tiltsa el. A szomszédos vármegyék megküldik óvintézkedéseikről szóló rendeleteiket, egyúttal mint ebben az időben szokásos volt, egypár bevált gyógyítás leírását,⁹ melyeknek csak igen csekély része származik orvostól, mert nagyobbbrést papok, kuruzslók értelmetlen, tömegpsychozison alapuló receptjei és a levelesládákban, pestis járványok alkalmából a kalendárium szélére feljegyzett házi gyógyszerek naiv leírásai voltak. A zsidók gyógyítására felkérlik a csak e napokban letelepedett *Eisenstein Ignác* „makói lakos izraelita seborvos és baromorvos“-t. *Hoffmann Károly*TM „rendszerinti orvos“ (megyei főorvos) módszerét illetőleg pedig, melyet a kolerajárvány idején a vármegyében alkalmazni kell, elhatározzák, hogy az azt tartalmazó kéziratot egy aradi nyomdásznál teljes egészében kinyomatják, ezt a határozatot azonban soha sem valósították meg s így annak csak latin nyelvű kézírata maradt fenn vármegyei levéltárunkban:

Miként kell eljárni a tekintetes vármegye valamely helyén megjelent kolerajárvánnyal szemben.*

1. §. *Miért van szükség e módszerre?*

A vármegye orvosi személyzete egy orvostól és két sebézmestertől áll,¹⁰ mely semmiképen sincs arányban a községek és birtokok lakosságának számával, így, ha valahol felüti fejét a járvány, az ottani lakosság orvosi segítség nélkül marad. Ezért tartottam kötelességemnek a következő módszer kidolgozását, hogy orvosok hiányában bárki más, műveltebb ember elláthassa a betegek gyógyítását. A szenvedő emberiség megsegítésére legalkalmasabbaknak a papokat tartom, kik már a szemináriumokban hozzájutottak valamelyes gyógyászati ismeretekhez és a beteg ember is nagy mértékben bízik bennük.

2. §. *Miért szükséges a kórház?*

Az orvosok száma olyan csekély, hogy a betegek eredményes gyógyítása csak alkalmasan berendezett kórházakban vihető végbe. Ezért minden községben keresni kell egy száraz és tágas épületet, mely minden pillanatban kórháznak rendezhető be. Készenlétben legyenek frissen töltött szalmazsákok, tiszta lepedők, párnák, párnahuzatok és takarók. Keresni kell olyan embereket, kik a rendelt orvosságok beadására és a többi egészségügyi segédszemélyzeti munkára alkalmasak. Úgy férfiak, mint nők lehetnek ezek, kik egyenlő fizetéssel felfogadva a betegszoba mellett lévő helyiségben lakjanak, a kórház területét el nem hagyhatják, nehogy a ragályt tovább hurcolják, ezért a helybeni ételmezésről, jó borról és akik hozzá vannak szokva, azok számára dohányról is gondoskodjanak. A betegek és betegápolók ételmezéséről a kórház vagy a szomszédos épületben egy tisztaságszerető és a főzésben jártas nő gondoskodjon, akinek az egyes adagokért meghatározott árat fizessenek. Azon emberek között, akik a beteg körül szolgálatot végeznek, legyen egy pár írástudó is, kik az orvosságokat nem cserélik el, a betegeket

* Methodus secundum quam exorta in loco aliquo Inc. Cottus Cholera contagiosa procedendum esset című latin nyelvű kézirat magyar fordítása, melyet Hoffmann Károly megyei főorvos írt a vármegye egészségügyi személyzete számára. (*Csanád vármegye U. 966. 1831. Kase. VI.*)

bedörzsölik, lemossák stb., különben számtalan tévedés történhet és az orvos sohasem hagyhatja el nyugodtan a kórházat. A zsidók számára egy külön kórházat rendezzenek be, hol különös gond fordítandó e nép előtt teljesen szokatlan tisztaságra és pontos felügyeletre.

3. §. *A betegeket ne későn, mint ez általában szokásos, szállítsák a kórházba.*

Mihelyt a járvány a vármegye valamely területén kiüt, ott azonnal elégséges számú népfelügyelőt válasszanak a gazdag emberek köréből, kiknek következő a kötelességük: Minden felügyelőre tíz szomszédos ház jut, melyeket kötelesek naponta kétszer meglátogatni, hogy vájjon van-e beteg e házakban, vagy sem? Ha beteget találnak, a felügyelő köteles azt azonnal az orvosnak jelenteni, ki, ha a beteget ragályos kolerában szenvedőnek találja, utalja sürgősen kórházba. Hogy ez időtöltés nélkül menjen végbe, minden községben legyenek e célra kijelölt betegszállító kocsik és kocsisok, akik a kórház helyiségét el nem hagyhatják, legfeljebb a kórházzal szomszédos istállóban tartózkodhatnak. Fizetésüket a közalaptól utalják ki. A népfelügyelők, nehogy a ragályt továbbterjesszék, a betegek szobáiba be nem léphetnek, hanem csak az ablakon, vagy az ajtókon keresztül tudakozódhatnak, hogy vájjon van-e beteg a házban? Aki a betegét eltitkolja, a legszigorúbb büntetésben részesül.

4. §. *A járványt megelőző gyógymódokról.*

A betegség terjedését csak úgy lehet megakadályozni, ha eltiltanak mindenféle összejövetelt. A járvány kitörésekor az iskolákat rögtön zárják be. Úgyszintén a templomokat is. Igyekeznünk kell, hogy szervezetünk a betegséget legyőzze, ellenálló képességünk fokozódjon, amit tiszta és józan életmóddal érünk el, különösen az orvosoknak, sebészeknek és a kolerás betegek körül forgolódo személyeknek kell erre ügyelni. Ezért figyelemmel olvassák „*Utasítások az egészségre ügyelő hivataloknak*“¹¹ cím alatt megjelent helytartótanácsi rendelet 15 a), 16 a), 17 a), 18 a), 19 a) és 21 a) §-ait.

5. §. *Hogyan ápoljuk a kolerás beteget az első órában?*

Midőn a beteg, ki kevéssel azelőtt még teljesen egészséges volt, fejének nehézségéről, szédülésről, hátán gyakran

keresztülfutó borzongásokról, gyomorkorgásról és hirtelen testi gyengeségről panaszkodik és mivel hasa fel van fűvödve és gyakori vizeleti ingere van, ami csak kevés és nagy erőlködéssel sikerül, — ekkor azt ajánlom, hogy minden betegnek, különbség nélkül, a lépei (lienes) tájékára a testerejéhez képest mindegyik oldalon 3—6 piócat rakjanak fel. Mindkét lép az utolsó bordák alatt az ágyékok, vagy a hát felé fekszenek.¹² (Habent autem lienes situm suum, utriusque infra costas ultimas versus lumbos seu dorsum.)¹³ Ha pedig a beteg teste jól táplált, hatalmas és izmos, arca vörös és telt, egyúttal még hét, vagy nyolc érvágást kell rendelni,¹⁴ de ezek a gyengéknél és soványaknál, valamint azoknál, akiknél a betegség már előrehaladt, csak a beteg kárára történnek. Belsőleg a következő porokat rendeljük:

Rp.

Magisterii Wismuthi

grana viginti; ha a beteg gyengébb

vei *grana Iríginta*; ha a beteg erősebb

Sacchari albi

drachma# dua#

Misee exactissime, fiat pulvis,

Divide in doses aequales *No. W.*

D. S.: Minden két órában 1 port

1 evőkanálnyi vízzel bevenni.

Rendelni lehet még:

Rp.

Herbae Melissae

uncia# dua#

amelyből a kórházban vagy a beteg lakásán infusumot készítenek, amit a beteg minden órában egy kávéskanállal vesz be. Hogyha ez nincs kéznél, úgy fodormenta, vagy borsmenta fűből készítettünk főzetet, azonban ezekből kevesebbet vegyen be a beteg, mint a melissából (méhfüből) és cukorral édesítse meg.

6. §. *Az első órában kifejlődött betegség gyógyítása, ha a tünetek arra mutatnak, hogy a baj növekszik.*

A kolerának az előbbi §-ban említett tünetei legalább egy pár óráig tartanak és ezután már csak súlyosbodnak. Ol thatatlan szomjúsága támad a betegnek, hideg ételt kíván,

étvágya teljesen megszűnik, hasa és szíve tája hol erősebben hol gyengébben fáj, mely fájdalom néha érintéstől és nyomástól növekszik. A hasfájás kiterjed a hátra, a hasmenés fokozódik, mely kezdetben ürülék, később fehérbarnás, nyálkás lé alakjában ürül ki. A beteget hányinger fogja el, de hányni nem tud. A hányinger és hasmenés fokozódásával a beteg ereje egyre fogy, levertsége fokozódik, hangja, szemei és egész arca hirtelen megváltozik, a szemek az üregekbe visszahúzódnak, vöröslenek, a szemhéjak kékespiros karikákkal vannak körülveve, hangja rekedt, nyelve megkékül, szája s az egész test bőre kiszárad, hidegtapintású, lábain és kezein kékes foltok keletkeznek, vizeletkiürítése teljesen megszűnik. Nemritkán a kezeket, lábakat, állkapcsot, valamint az egész testet nagy kínok között görcsök lepik el, amikor az érvágásnak nincs helye. Ha azonban a fájdalom a has tájékára is kiterjed és egyre nő, 6—12 piócat rakjunk erre a tájra, aszerint, hogy a beteg erősebb, vagy gyengébb-e. Belsőleg az előbbi §-ban ajánlott porokat adjuk, külsőleg pedig a következő gyógyszerrel ajánlatos a kezeket és lábakat mosni és dörzsölni:

Rp.

Spiritus Angehcae compositi

uncia# sex

Spiritus Salis ammóniái caustici

unciám semis; ha a betegnek finom bőre van

vei *unciám uiuim*; ha durva és napsugaraktól felégett

M. D. S. Mosni való.

Amikor az arcizmok görcse (trismus), vagy merevgörcs (tetanus) mutatkozik, azaz mikor az egész testet és állkapcsot görcsök fogják el, a beteget tegyük meleg fürdőbe, mely fürdővízbe egy fél uncia marókálilúgot (kálium causticum), vagy ennek hiányában pár tenyér hamut készítsünk. Ebben a fürdőben a beteg egy fél óráig tartózkodjon, de ha jól kezdi magát érezni, egy óráig is benne maradhat. Utána az előre elkészített és fel melegített ágyba teendő.

Görcsök bekövetkeztekor rendeljünk:

Rp.

Laudani liquidi Sydenhami

drachma# duas

Ebből az orvosságból melissafőzetben bizmutporokkal váltakozva óránként húsz cseppet adjunk be a betegnek, a

másik órában pedig az előbbi §-ban rendelt porokat használjuk. A Laudanum liquidum Sydenhami a leghathatósabban kipróbált orvosság a görcsök ellen, amelyről nem látom be, hogy mi módon akadályozhatná meg a Magisterium Wismuthi hatását, ugyanis ennek az orvosságnak nem ellenkező, hanem hasonló hatása van és húsz cseppnyi adag másodóránként nem nagy egy felnőtt számára, ezért ha a görcsök nem múlnak el, az adagot 30 cseppre emeljük fel és mindaddig adagoljuk és csak akkor hagyjuk abba, ha a beteg nagy álmodást és fejében nagy kábultságot érez. Ha a beteg nyelve sárga, nyálkával van fedve és keserű szája van, ezeket a porokat rendeljük:

Kp.

Magisterii Wismuthi

Pulveris radiceis rhei tosti

yrana tnyinli

vei triyinta

Sachari albi

drachma# duas

Misce exactissime, fiat pulvis

Divide in doses aequales *No. 10.*

D. S. minden órában 1 port bevenni.

7. A beteg gyógyítása, ha a tünetek enyhülnek.

Ha az előbb említett gyógyszereket szorgalmasan beadjuk, remélhetjük, hogy sokan megmenekülnek a halál torkából. Javuláskor a következőket vehetjük észre a betegen: Hányásnál kevesebb erőlködéssel sárgászöld epe ürül és az érverés, mely előbb gyenge és alig észrevehető volt, erősbödik. A hasfájás és görcsök enyhülnek és ritkábbá válnak, a vizelet kiürítése könnyebb és mennyisége nagyobb, a hőmérséklet leszáll, amivel a normális állapot lassanként helyreáll. Mindenki beláthatja, hogy az orvosságokat, melyek a beteg megkönnyebbülését okozták, ezentúl is tovább kell adni.

8. §. Hogyan kell bánni a lábbadozókkal?

A kolerajárványnál, amely gyorsan a leghatalmasabb embert is leveri lábáról, éppen olyan gyorsan áll be a javulás is. A lábbadozó legnagyobb panasza, hogy eláll az ürüleke, amikor vízből, vagy kamillateából álló allövetet alkalmazunk, vagy pedig a következő porokat szedjük:

Pulveris Magnesíae carbonicae
 Pulveris radicis rhei chinensis
ana scrupulum unum
 Misce, fiat pulvis
 Dentur tales doses No. 4.
 S. reggel és este 1 port bevenni.

Más orvosságot ne rendeljünk. Óvakodjon a beteg a meghűléstől, ne hagyja el a szobáját. A súlyosabb betegetől el kell különíteni, ezért külön szobák álljanak a lábbadozók rendelkezésére.

9. §. *Milyen életmódot folytasson a kolerás beteg?*

A koleránál a legnagyobb fájdalom a hasban és belekben lép fel, ezért természetes, hogy az étkezésre nagy gond fordítandó. Nagyon ajánlatos nyákos levesek és húsleves fogyasztása, mely áztatott árpaából és rizsből készüljön. Az első napokban ezenkívül csak teát szabad fogyasztani kevés langyos vízzel. Ha már a beteg erősödik, mérsékelt mennyiségű bort sok vízzel, borlevest is fogyaszthat, mert ezektől még jobban magához tér. Reggelire borlevest, ebédre becsinált levest és gyümölcsöt, este sok rizskását adjunk.

10. §. *Kikkel kell közölni ezt az utasítást?*

A baj gyors lépéssel közeledik megyénk határa felé, ennél fogva a sebész urakkal, azután minden község lelkipásztorával. sőt még a helyi gyógyszerésszel is közlendő ez az utasítás, amely az orvosi elvek és a kolerabetegségben legtapasztaltabb orvosok iratai alapján készült, nehogy az emberek segítség hiányában kétségbeessenek és ebben a veszedelmes bajban elpusztuljanak.

Carolus Hoffmann
Medicinae Doctor et Dr. Publicus
Csanádiensis Physicus Ord.

Hoffmanni Károly megyei főorvos aláírása, aki 1831-ben az első kolera-járvány ügyeit t'sanád vármegyében intézte.
 (Csanád vármegye levéltára.)

Az „Egészségre ügyelő állandó kiküldöttség“ megalakulása óta szolgálatban van. Naponként, óránként rendkívüli postán (ex staffetaliter) érkeznek a helytartótanács és a nádori hivatal rendeletei, melyek „In negatio Cholera morbi“ jelzéssel vannak ellátva s gyakran az olvashatatlanságig átlyukgatva s barnára füstölve. A vármegye éjjel, nappal ülészik. A szomszédos vármegyéktől egyre érkeznek a jelentések, hogy ilyen és olyan intézkedéseket tettek a veszedelmes indiai epekórság betörésének meggátlására. *Szurbik Miklós* prédikátor ugyancsak *Miklós*“ nevű fia a debreceni református kollégiumból megérkezik s ijesztően meséli el a máramarosi járvány pusztítását. Békés, Arad, Torontál, Csongrád szomszédos vármegyékben ugyan még sehol sem ütötte fel fejét a fenyegető nyavalya, de a védőintézkedéseket már mindenhol megtették.¹² A temesvári parancsnoksághoz tartozó von *Hardegg*¹³ huszárok három escadronja a Tisza—Maros vonalat tartja megszállva s csak útlevelek ellenében engedik át az élelmiszert szállító kereskedőket, nehogy az éhínség valahol felüsse fejét. A marhakereskedők a helytartótanács engedélyével közlekednek egyik megyéből a másikba,¹⁴ de összevásárolt barmaikat, marháikat már nem tudják továbbszállítani, mert a szomszédos vármegyék újabb húsznapos vesztégzár alá vetik őket, úgyszólván megunva az örökös vesztéglést, a hiányos élelmezés miatt lesóványodott, legyengült marháikat hátrahagyva örülnek, ha családjuk körébe visszajuthatnak.

Napról-napra nő a kétségbeesés, különösen az orvosok csekély száma aggasztja a vármegyét. Szomorú hangon, könyörögve ír fel a vármegye *József* nádornak:

„Előre sírjuk azon siralmas állapotot, melybe merülnünk kellénk, ha a' veszedelmes rém betör. Orvosi segedelem nélkül mit is tehetünk egyebet, mint szomorkodó szívvel tekinteni, mikép leszünk mi rendre, mikép népünk a' halál áldozatai. Ha az első megfertőztetendő helyre vonjuk orvosainkat, akkor a' többieket orvosi segítség nélkül kell hagynunk, ha pedig megosztjuk azt, akkor mintegy 20 ezer lélekre menő Makó mezővárosunk hova lészen egy vagy két bátor orvossal is, 's ha núc ezek közül el talál vonni egyet a' sors, akkor éppen elhagyatva fogjuk a' nyavalyát önkénye szerint dulladozni szemlélni. Hozzájárul, ehhez, hogy egyetlen patikánk csak 1000 betegre sem elégséges, 's hogy tovább a' betegség betörése esetében sokakat az éhség is fog sanyargatni.“
 ((*Csanád vármegye II. 996. Fsc. VI.*)

Bízattatást kapnak ugyan, ha majd a kolera felüti fejét, a járványorvosok is megérkeznek, de ezekre egyelőre a fertőzött helyeken nagyobb szükség van. Az összes elrendelt óvintézkedéseket megvalósítják. *Makó* püspöki mezőváros egyetlen gyógyszerárát¹⁵ felszerelik a szükséges gyógyszerekkel, úgyszintén a pécskai patikát is. A chlórmész mellett ópiumot, bismutot, Dover port, calomellát, fodormentát, székfűvirágot, kosborgyökeret raktároznak, de a piócákról sem feledkeznek meg, mert az „orvosi segedelem sokszor felette bizonytalan sikerű“.¹⁶

A fontosabb országainkon, így a Csanádi révben, a réti csárdánál, a túri révben, a gajdosi, tótkomlós!, orosházi-földvári utakon veszteglőházakat állítanak fel, melyeket az előírás szerint magas kerítéssel, az egészségi biztosok és örök számára lakásnak alkalmas fabódékkal szerelnek fel, valamint istállókkal a lovak és színekkel a becsukott, újukban feltartóztatott utasok számára. Füstölő szerszámokkal, a pénz megfogására hosszúnyelű fa harapófogókkal, a rézpénz tisztításra vízzel és ecettel telt edényekkel szerelik fel ezeket az eddig nagyjából csárdáknak s korcsmáknak használt házakat, melyeket a lakosság messziről elkerül. . A mai vágóhíd s tisztviselőtelep helyén elterülő régi vásártéren épült, passuslevek kiállítására szolgáló, úgynevezett „cédula-házat“ száz ágyas kórháznak rendezik be s *Hoffmann Károly*“ megyei főorvos igazgatása alatt *Urbanits Mihály*“* kiszombori sebész-mester és nótáriust bízzák meg a vezetésével, ki a torontálmegyei Kiszombor községből ekkor költözik Makóra s tovább is a város területén maradván a későbbi városi orvos, ugyancsak *Mihály*⁹ nevű fiával együtt nagy szerepet játszik a megye és város közegészségügyének történetében. A kórházat *Hoffmann* főorvos előírása szerint a szükséges eszközzel igen bőkezűen rendezik be. Okos s nagy közegészségügyi érzékre valló határozata a vármegyének, hogy a fertőző, ideiglenes kórházat nem a város belterületén, hanem a külterületén állítják fel.

Betiltják a vásárokat, megtiltják a drótostótok, cigányok, házaló zsidók, koldusok ide-oda vándorlását, de mégis, nehogy a lakosság élelem nélkül maradjon, minden vasárnap a délutáni isteni szolgálat után marhavásárokat tartanak.

Az epekórság l rekesz (rastellum) magyarázata:

A. Az epekórság kiütésének helye.

B. Ház, mellyben ez magát mutatta.

C. *Bastelle*, (Rekesz) vagy egy olly intézet, hová az *A.* helyben bezárattak' szükségeire való eledelek, a'szomszéd helységek' lakosainak veszedelme nélkül szállíthatnák. Ennek az *A.* helytől legalább 500 lépésnyire kell esni.

a. Négy lábnyi magas fa korlátok.

b. Faépület, az egészségi-biztos számára, 's olly hely, mellyben az *A.* alatt bezárattak által, a' vett élelmekért fizetett pénzek megfüstöltetnek, és tisztítatnak.

c. Füstölő műveszköz.

d. Vízrel s eczettel töltött edény, az érez pénzek tisztítására.

e. Kör, mellyben az egészségi-örök, és szolgák vágnak, hogy a' bezárattak (vevők) és egészségesek (eladók) közt való közösülés fentartassék.

 Piarcz.

 Elzáró linea őrei.

Azon *A.* helybéli lakósok, kik szinte az *a—1.* korlát-hoz jönnek, az *e* közön által, az eladóktól, kik szinte az *a—2* korlátig jönnek, élelembéli szereket alkuszna, azután az egészségi épülethez mennek, ott a' bévásárlottakért esendő pénzt leteszik, 's ismét haza térnek.

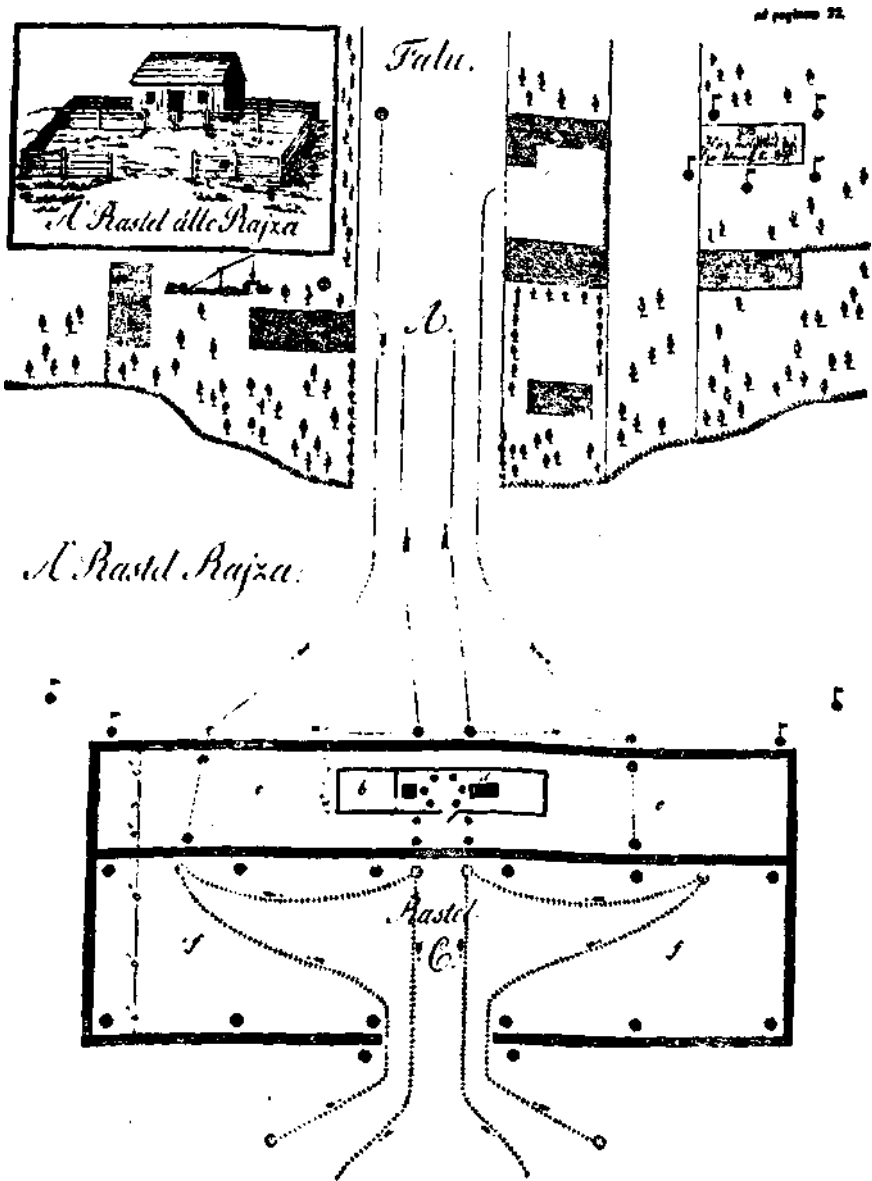
 Egészségi szolgák, kik az eladóktól az *a—2* korláton belől tett portékákat által veszik, az *e* közön általhordják, az *a—1* korláton kiadják, hogy így a' vevők elvihessék.

 Egészségi tiszték, kik a' vevőktől hosszú nyelvű fa harapókkal a' pénzt beszedik, 's a' papiros pénzt a' *c* műveszközön, az érczemű pénzeket pedig vízzel 's eczettel a' *d* edényben megtisztítatják, azután az egészségi szolgáknak, hogy az eladók kezeikbe szolgáltatassák, által adják.

 Az egészséges helyekről jött árosok, kik portékáikat az *a—2* korláthoz hozzák, azon keresztül az *e* körbe rakják, azután az egészségi épülethez mennek, ott az eladott holmikéi! járó már megtisztított pénzt az egészségi szolgáktól által veszik, 's így haza térnek.

 Az *f* közben való rend feltartására ügyelő örök.

(Linzbauerr: *Codex Sanitario-Medicinalis Ihuiyarifte. Töm. 111. Sert. IV. 22.*; *Helytartótanács* 18518 1831. számú *Construtio Rastellarum* című rendeleti, (Csandd várníegye leváltára 972 1831. f'asc. VI.)

Az epekórsági rekesz (rastelkun) alaprajza.

Magyarázata a 32. oldalon.

(Linzbauer: *Ccdejr Sanifario-Medirhialis Hunyariac. Töm. III. Sert. IV. ad. pag. 22. Csanád vármegye leréltára 972 1831. Fasc. VI.*)

A gyógyszerterek felszerelése, örök, kórházak, veszteglőházak felállítása mellett nem felejtkeznek el az élelmiszerek raktározásáról sem, nehogy éhínség ütse fel fejét. A vármegye magazinjai²⁰ az előző évi szűk termés után elég üresek ugyan, de összevásárolják a magánosok magtárjaiban még található gabonakészleteket. A sószállító hajókat feltartóztatják, tartalmukat a sóházakban²¹ tárolják, ahonnan a járvány alatt a környező vármegyék sószükségletét is fedezik.

Július 12-én a helytartótanács kinevezi a királyi biztosokat, Arad, Csanád, Csongrád vármegyék és Szeged szabad királyi város részére *báró Orczy Lőrinc*²² aradi főispánt, aki az aradi megyeházáról intézi a három vármegye és Szeged koleraügyeit. E kinevezéssel megindul a levélváltások áradata, a zsörtölődés, sőt az engedelmesség komoly megtagadása is a királyi biztos és az alája rendelt megyei urak között. A rendeleteit nem találják megfelelőeknek és helyénvalóknak és sokszor csak a helytartótanács szigorú fenyegetésére hajtják végre. Július 20-án *báró Orczy* kíséretével együtt Makóra érkezik. Ezek közt van *Bittner Imre*²³ Arad vármegye főorvosa is, a királyi biztos mellé rendelt főorvos, aki a járvány ideje alatt több ízben meglátogatja vármegyénket. A királyi biztos fel ül vizsgál ja az öröket, a felállított egészségügyi intézményeket, a kórházat, veszteglőházakat és megelégedvén a tapasztaltakkal másnap eltávozik és soha többé be nem teszi lábát a vármegye területére, csak az aradi vármegye-házáról ontja rendeleteinek áradatát. Állandóan zsörtölődik az alája rendelt vármegyék uraival, akik bizony nem nagyon respektálják királyi biztosi hatalmát, sőt gyakran mellőzik rendeleteinek végrehajtását. Később láthatjuk, hogy az engedelmisséget is megtagadják és megtörténik, hogy a vármegyei Karok és Rendek kioktatják a királyi biztost és szemére hányják, hogy könnyű a kényelmesen elbarikádozott aradi vármegye-házáról parancsolgatni, de nehéz az elégedetlenkedő és éhező, a napról-napra változó rendeletekkel állandóan zaklatott lakosság között rendet teremteni és a három helyről is érkező parancsokat közmegelegedésre végrehajtani. Jóllehet a vármegyének a királyi biztoshoz kell minden panaszát benyújtani, a napi és heti jelentéseket beadni, de rendeletek, melyek sokszor egymást keresztezik és megsemmisítik, épen

úgy érkeznek a helytartótanáctól, a nádori hivataltól, mint az aradi királyi biztostól.

Ugyanebben az időtájban a vármegye egyes helységeiben, mint Apátfalván és Battonyán marhadög²⁴ dühöng, melyet szoros összefüggésbe hoznak a kolerával. Az öreg parasztok közmondásképen emlegetik: „Marhadög után emberdög“, ugyanis az utolsó három évben hol itt, hol ott szórványosan pusztítja a vármegye állatállományát az állatok rémes betegsége, a lépfene és a hatósági intézkedések ellenére csak most három évi pusztítás után van szűnő félben, amikor az állatállomány pusztulása után az ösmeretlen napkeleti epekórság szedi áldozatait a lakosság közül. Csanád, valamint Arad vármegyék egyelőre ugyan még mentek a kolerától, de a szomszédos vármegyékben már dühöng a járvány. Torontálból június 16-áról, Csongrádból június 22-ről, Békés vármegyéből július 20-ról jelentik az első megbetegedéseket, az első áldozatokat, melyeket azután tömegesen követnek az újabb halálesetek.

A vármegye teljesen felkészülve várja a kolera kitörését. Mindenki tisztában van vele, hogy csak a véletlennek és nem a hatósági intézkedéseknek köszönheti, hogy a járvány eddig még elkerülte a vármegye területét. A lakosság lázong és elégedetlenkedik az intézkedések szigorú betartatása miatt. Megdrágulnak az élelmiszerek, az elzárt utak miatt nem tudják állatállományukat értékesíteni. Hiába kéri Szeged városa az utak felszabadítását, hiszen főorvosuk véleménye szerint a határzár és veszteglés teljesen felesleges, nemhogy az utakat nem szabadítja fel *Orczy*, hanem „a nép veszélyes összetorlódása miatt“ a szabad vásárokat²¹ is betiltja, ellenben útlevelekkel egészséges egyének élelmiszereket szállíthatnak egyik helységből a másikba, ha a veszteglési időn, ami 20—40 nap, egészségesen átesnek.

Háború és járványos betegség idején terem a legtöbb pletyka. A nép igyekszik magyarázatát adni a tömeges elhalálozásoknak. Feltűnik szemükben, hogy a járvány sokkal jobban szedi áldozatát a pór nép közül, mint az urak és papok közül. Kritikátlanságuk miatt nem látják be és azt a magyarázatot nem hajlandók elfogadni, hogy ebben a társadalmi rétegben a jobb táplálás következtében nagyobb az ellenálló-

képesség, aránytalanul kevesebb a lélekszám és aki csak teheti, vészmentes helyre menekül. Város szerte énekelik:

Falu végén a vasvella.
Mégis bejött a kolera.
Sem urakra, sem papokra,
Hanem szegény parasztokra.²⁶

Legtöbb panaszuk az őrállás miatt van, nem tudják miatta gabonájukat rendesen betakarítani, a mezei munkát elvégezni. Székében, hosszában járja a mese, hogy tulajdonképpen nem a kolera, hanem a Galíciába betörő oroszok ellen állították fel az egész ország területén a kordont. Sok helyen, így vármegyénkben is, különösen Földeákon azt hiesztelik, hogy az urak, majd a zsidók mérgezték meg az ételeket és kútakat, hogy a nagyon felszaporodott pórnépet ritkítsák, kiirtsák. Szerencsére ezek a lázongások vármegyénkben emberéletet nem követeltek, nem úgy mint a Felvidéken, hol katonasággal és statáriummal nyomták el a lázadásokat.²⁷

A lakosság rendesebb és vagyonosabb része a templomokba menekül, Istentől kérve segedelmet a pusztulás ellen. A református hívek között *Szurbik Miklós* és *Juhász Antal* prédikátorok, a katolikusok között *Róka József* alesperes, a görög katolikusok között *Pák János* plébános, a zsidóknál *Ullman Salamon* rabbi látják el a lakosság lelki szükségleteit. Istentisztelet után a templom főbejárója előtt földbe ásott, feladatát teljesíteni már nem képes, elkopott malomkőről hirdetik ki a rendeleteket, ahol azelőtt az eladni valókat, cselédszerződteket stb. bonyolították le.²⁸ Mivel a koldulást betiltották, a makói koldusok testületileg fordulnak a város bírójához, hogy élelmezésükről gondoskodják, mert már az éhenhalás fenyegeti őket. A házakat bezárják előttük, úgy félnek tőlük, mint a bélpoklosoktól, ezért zárt helyen való élelmezésüket kérik, nehogy azok, akiket a kolera megkímél, az éhínségtől pusztuljanak el. A csak 200 családból álló zsidó hitközség²⁹ szintén segedelemért folyamodik, indokul hozva fel, hogy valamennyien mozgó kereskedelmet, házalást üznek, az országútat járják, most pedig foglalkozásukat betiltották, az adózásukat viszont megkövetelik. Kérik a vármegye urait, hogy mentse fel a zsidó hitközséget a kötelező őrállás alól, türelmiadójuk lefizetésére adjanak haladékot, a kórházuk fenntartásához pedig járuljanak hozzá. 80 zsidó família éhezik.

élet és halál közt küzködik, szánják meg siralmas helyzetüket. Kérésüket a helytartótanácshoz terjesztik fel, addig semmiféle kötelezettségek alól fel nem mentik őket, a segélyezésüket pedig a vagyonosabb zsidó famíliákra bízzák, mert a vármegye kasszáját teljesen felemésztette az egészségi intézmények felállítására, az idei termés pedig még nincs megdézsmálva, így az adó sincs befizetve.

Az első megbetegedés, az első haláleset.

Július 27-én *Hoffmann Károly* megyei főorvos jelenti a vármegyének és a királyi biztosnak, hogy *Horváth Mátyás* 40 éves makói lakos, földműves, gyanús körülmények között megbetegedett, jöllehet véleménye szerint „régibajban“ szenved. A királyi biztos azonnal leküldi *Bittner Imre* Arad vármegye főorvosát a beteg consultálására, aki *Hoffmann Károly* megyei főorvossal együtt a beteget megvizsgálja és a következő jelentést terjesztik fel a helytartótanácsához:

„Folyó esztendő és hónap 27-én déli 12 óra tájban *Horváth Mátyás* 40 esztendő beteghez kimentünk és a következő tüneteket tapasztaltuk: f. hó 26-án nevezett még egészséges volt, éjszaka hirtelen nagy fájdalmak vették elő, elerőtlenedett, a hányás és az éjszakai kb. tizenötöszi hasmenés annyira elgyengítette, hogy az egész testére terjedő görcsök miatt ágyát el nem hagyhatja. A beteghez hívatott borbély eret vágott, a kibocsájtott vér sűrű és nehezen folydogáló volt. A borbély mester jelentvén a gyanús megbetegedést, *Hoffmann Károly* rendszeréni orvos úr azonnal meglátogatta a beteget, akit görcsöktől kínozva hányát fekve, elhalványodott arccal, úgy testében, mint hasában erős fájdalomtól gyötörve talált. Erős hányinger kínozta, érverése is majdnem megszűnt; nyelve bevont, végtagjai hidegek. A betegség okát keresve, egyebet nem tudott megállapítani, minthogy e hó 24-én a beteget gyengébb hasgörcsök kínozták, melyektől egy-kétóra múlva minden segítség nélkül megszabadult. A következő napon savanyú uborkát evett, rá jó sok vizet ivott és 26-án este nagy terhet emelt, miért is most már nem tudja, hogy mi idézte elő a betegséget, mely nagyon hasonlít a mostanában divatos napkeleti epe-mirigyhez és ezért azonnal jelentést tett a viceispáni hivatalnak és főszolgabíró úrnak, hogy a szükséges intézkedéseket megtegyék. A beteget gyógyszerekkel és megfelelő orvosi utasításokkal látta el. Este 7 óra tájban nemes Arad vármegye rendszeréni orvosával, *Hittner Imre* úrral a beteget ismét meglátogatta és a következőket tapasztalták: Délről fogva a beteg nagy erőlködéssel háromszor hányt, négyszer szükségét végezte. Orvosság bevételekor hányinger vette elő. Fürdőben a görcsök megszűntek ugyan, de utána erősebben visszatértek. Vizelet kiürítésében zavar

nincs. Arca összeesett, fénylő szemei beestek, érverése csekély és alig érezhető. Minthogy az előírt orvosság a hányást még jobban elősegítette, helyette más gyógyszereket rendel a fürdő meghagyása mellett. *Bittner* úr, akivel consiliumot tartott, azt vallja, hogy a betegség tüneteit tekintve nagyon gyanús és nagy a hasonlatossága a kolerához, kivéve, hogy vizezés alkalmával semmi fájdalmat nem érez. Az éjszaka a beteget még kétszer megfűrösztötték, ettől és a bevett gyógyszerektől éjjélre annyira jobban lett, hogy görcsei elmúltak, de egy-két órai alvás után ismét visszatértek. Széke e napon legalább hússzor volt. 28-án a beteget ismét megvizsgáltuk és tapasztaltuk, hogy a görcsök végleg megszűntek, arca és szeme kevésbé összeesett, nyelve vékony, fehér nyállal bevont, étvágya kissé megjött, végtagjai nem hidegek, gyengén verő pulsusa erősödött, testi ereje visszatérőben van, erőltetés mellett már jár is. Most már minden remény meg van arra, hogy a beteg felépül, csak az a nagy kérdés, hogy valóban a ragadós nyavalyában sínylődött-e, vagy nem? Ha az összes tüneteket figyelembe vesszük, a hasonlatosság igen nagy és sok szerző³⁰ nem is követeli meg a kolerás betegről, hogy vizeletének kiürítése közben feltétlen nehézségek álljanak be. Ha valószínű kolerának nem is lehet nevezni a betegséget, de nagyon hasonlít hozzá. Az a körülmény, hogy a hirtelen fellépett görcsök oly erősek voltak az eddig betegségben nem szenvedő, életerős embernél és hogy a gyógyszerek és fürdők 36 órán át meggyógyították, azt bizonyítják, hogy nem a napkeleti epekórsággal állunk szemben. Különben is a beteg „bélszakadásban, vagy sérvésben“ régtől fogva szenved.“ (*Csanád vármegye levéltára 1020 1831. fasc. VI. latin kézirat magyar fordítása.*)

Hoffmann és *Bittner* főorvosok együttes jelentésének érdekessége az a tévelygés, amit a betegség felismerése körül végbevisznek. Tulajdonképpen egyik sem ösmeri a kolera tüneteit, csak a helytartótanáctól rendelkezésükre bocsájtott leírások után keresik a hasonlatosságot a valószínűleg önmagától visszahelyeződött kizárt sérv és kolera között. Naivul állítják be jelentésükbe, hogy maguk a „szerzők“ sem kívánják meg, hogy ez és az a tünet is jelen legyen. Jogosan állíthatjuk, hogy az országos kimutatásnál legalább 20%-al többen pusztultak el kolerában, hiszen eleinte a betegséget fel sem ismerték, később pedig részben kényelmességből, részben félelemből letagadták, hátha az őrségen tovább nem kell állni, a rendkívüli szigorúsággal végrehajtott parancsoknak pedig ezentúl nem kell engedelmeskedni. Sok helyen pedig az orvosoknak és sebész mestereknek fejükbe szállt a dicsőség, hogy csodaszereiktől senki sem pusztul el és így az elhalálozásokat egyrészt tudatlanságból, másrészt dicsvágyból más diagnosis-sal anyakönyvelték el?’

Úgy az egész vármegyében, mint Makó városában nagy

S. Orczy Lőrinc
Kiv. Biztos.

Báró Orczy Lőrinc

Arad vármegye főispánja; Arad, Csanád, Csongrád vármegyék és
Szeged királyi biztosa az 1831-es kolerajárvány idejében.
(A névalírás Csanád vármegye levéltárából.)

rémületet keltett az első kolerás megbetegedés és mint ilyenkor rendszeren történni szokott, az orvos nélkül álló, csak kuruzslókra hallgató városi tanács nem hitt a főorvosi jelentésben sem, hanem Makó városának bírāja³² kiküldi felülvizsgáló bizottságát az első gyanús megbetegedett lakására, akik a következő jelentésben számolnak be végzett útjukról:

„Az 1831-ik esztendei Kis Asszony hava 1:2? napján a' következő vizsgálat vétetett végbe, — u. m.: 1-ször *Horváth Mátyás* makai lakosnak való hirtelen megbetegedése eránt *Kotsis István* Makó város esküdtje kihallgattatván azt adja elő, hogy a' nevezett *Horváth Mátyást* ezelőtt 's vagy 6 esztendőekkel, a' kiemelés által magát megerőltette és az által megbetegedett, két ízben megkenvén az által meggyógyította és kamphoros pilula bevételeét javasolta. Vallja, hogy olyankor nagy fájdalmakat szenvedett a' portzogó alatt és a' véleménye, hogy az olyan emberen, a' ki egyszer magát megerőltette, mindenik nehéz emeléskor ezen nyavalya visszatér. 2-szor Kihallgattatott *Pap Anna* vármegye bábája, ki azt adja elő, hogy *Horváth Mátyás* makai lakos a' ki a' múlt szerdán megbetegedett, már több ízben gyógyítván, tapasztalta, hogy a' belé lejár és megerőltetésből származik a' betegsége, melyet sokszor meg sokszor megkenés által meggyógyított s jelessen hámot is készített nékie, hogy könnyebben dolgozhasson, de ő azt nem használta 's szerdán reggel is ötét megkente 's belét is megigazította, de hogy délután rosszabbul lett 's a' házat elzárták, többé hozzá nem mehet. Vallja, hogy már többször tapasztalta ezen nyavalyában, mely megerőltetés után támadott.“ (*Csanád vármegye levéltára* 1049 1831. fasc. VII.)

Makó püspöki város nem küldhette ki orvosát a beteg felülvizsgálására, mert az éppen a legváltóságosabb időben hagyta ott a várost, mivel már hat év óta minden sürgetése és könyörgése ellenére sem kapott fizetést. *Cseresnyés Sándor*³³ a kolera kitörése előtt Horgosra költözött, ahol a járvány alatt olyan sikerrel gyógyította csodacseppjeivel a lakosságot, hogy a kolerának állítólag egyetlen áldozata sem volt. Árnyékot vet a város száz év előtti közegészségügyi állapotára, hogy kuruzslással foglalkozó esküdtjét és a vármegye bábáját küldi ki két vármegye főorvosától származó orvosi jelentés felülvizsgálására. *Horváth Mátyás* uram sem tud belenyugodni az elkülönítésbe és éhező gyermekei s felesége szomorú sorsa arra készíti, hogy kérje a vármegyétől az elkülönítés alóli kegyes feloldását, mivel betegsége nem a járványtól származik.

Tekéntetes Nemes Vármegye I

„Sokak előtt, a' kik közelebből esmernek, tudva levő nyavalyám a' fellyebb való napokban szokott jelenségeivel, 's kínzó fájdalmak között

előállva, a' mostani szomorú környüállásokhoz képest, mint az elterjedt epemirigy ^b etegségéről gyanús ember megvizsgáltattam, orvosoltattam, 's ha jól emlékezek, éppen 7 nap elforgása alatt a' másokkal való közösülhetés elmellőztetése tekintetéből szoros felvigyázat alatt tartatom. Sokkal jobban esmerem a' Társaság eránt tartozó kötelességeimet, mint sem ezen kegyes rendelés, és szükségessé vált óvás ellen zúgolódhatnék, sokkal, a' Tekéntetes Felsőbbség eránt való köteleztetésem, mint sem vigyázat alá lett vétettetésem ellen békétlenkednék. Minek utánna azonban megvizsgáltatásom végett kiküldött T. rendszeréni orvos urnák is, a' mint reményiem, azon gyanúja, hogy betegségemet a' ragadó epemirigynek rajtam lett kiütése okozta, test alkatásom és nyomorékságom figyelembe való vétele mellett, már elenyészett volna: bátorzkodók a T. N. Vármegye előtt alázatosan esedezni, valamint számos gyermekekből 's feleségemből álló ház népemnek elzárattatásom következésében már-már közelgető 's utolsó ínséggel fenyegető veszedelemre leendő jutásokat, úgyszinte gondviselésem alatt levő körül szokott foglalatosságaimnak nem tellyesíthetése miatt, malmos gazdáimnak tetemes hátra maradását, én nékem pedig élelembeli forrásomtól való megfosztatásomat kegyesen tekintvén, ezen őrizet alól, — mellynek avagy csak minden szempillanában való látása, ha a' jövendőkről való aggodalmimat elmellőzöm is, már magában a' legkedvetlenebb, 's a' legterhesebb betegséggel vetekező érzéseket támasztja bennem, — való felmentetésem elrendelni 's rendes foglalatosságomnak folytatására engedelmet adni kegyesen méltóztasson. Melly alázatos esedezésem mellett a' legmélyebb tisztelettel vagyok a' Tekéntetes Nemes Vármegyének Makón, Augusztus 2-án 1831. legalázatosabb szolgája *Horváth Mátyás* makai lakos.“ (*Csanád vármegye levéltára* 1048 1831. fasc. VII.)

Természetesen kérését nem teljesíthetik, annál kevésbbé, mert Apátfalváról *Jesóvits József* sebészmeister és *Hofbauer Sándor* esküdttől álló kiküldött bizottság a községháza udvarán hányinger és nagy elesettségben talált beteget, *Juhász Mátyás* utca kapitányt valóban kolerásnak minősíti, azután meg a helytartótanács főorvosától is olyanféle vélemény jön vissza, hogy a „tanáts által küldött irományok és orvosi vélemények szerént a' betegség és a' cholera legnagyobb hasonlatosságba vágnak, ámbár ugyan ezen betegségnek közösítő ragadványáról még nem volna tökéletesen meggyőződve“. Makón is meghal az első beteg. A vármegye augusztus 3-án jelenti a királyi biztosnak, hogy *Kelemen Péterné, H. Kovács Erzsébet* 46 esztendő asszony, aki a 30-ik tizedben lakik és a református vallás követője, az orvosi jelentés szerint a ragadványos napkeleti epekórság betegségben elhunyt és *Szirbik Miklós* prédikátor énekszó mellett a város kíváncsiskodó lakossága ezreinek jelenlétében az előirt rendeleteket betartva el is temette,

akit pár nap múlva, augusztus 10-én 47 éves férje is követett a sírba. A helytartótanács *Summarius Conspectusa* eleinte nem említi, hogy Csanád vármegyében mikor történt az első megbetegedés, „non constat“ „nem észleltetett“ jegyzéssel intézi el, de későbbi jelentéseiben augusztus 10-ére jegyzi fel az első halálesetet. Amilyen nagyobbára önkényes jelentésekből adódik össze az elhaltak száma, olyan önkényes és csak a szigorú utasítás iránti engedelmesség szülte ezeket az adatokat is. De ilyen zavaros időkben így szokott ez történni, háború és dühöngő járvány nagy fejetlenséget szül mindig a közigazgatásban.

A járvány lefolyása.

Miután kétségtelenné vált, hogy a kolera vármegyénket sem kerüli el, még jobban megszigorítják az eddigi óvintézkedéseket. Az egykori feljegyzések és elbeszélések szerint úgy nézett ki a város és a vármegye határa, mintha a legrettenetesebb ostromállapotot állná ki. Az utcák kihaltak, egyes házak kapui, melyek mögött koleragyanús betegek szenvednek, fekete kereszttel voltak megjelölve. A gyanús és fertőzött utcákban több helyen füstölőket állítottak fel, égett fenyőgally szagától és chlórtól bűzös az egész város. A határ mentén lépésről lépésre örök állják útját a járókelőnek, mindenhol lovas küldöncök, pandúrok, lovas örök tarkítják a körülárkolt határokat. A veszteglő házak környékén árkolások, melyeken belől elkeseredett, élénk, zajos élet uralkodik, sőt nem egy veszteglőház lakói fel is láznak és csak szigorúbb intézkedésekkel tudják újból engedelmességre kényszeríteni őket. Akad köztük nem egy terhes asszony is, akik minden segítség nélkül a veszteglőházban szülik meg gyermeküket, mert bába az elkülönítéstől való félelmében nem mer segítségükre sietni, a helytartótanáctól pedig erre nincs külön intézkedés, így a vármegye urai teljesen tanácstalanul állnak és csak orvosi felülvizsgálatról gondoskodnak, hogy valamelyik épen elkülönítés alatt álló vén asszony helyesen járt-e el a szülés körül. A kordon miatt megyénkbe rekedt idegenek nagy drágaságot idéznek elő, a lakosság panaszkodik és sok helyen lázong a vesztegzár miatt, mely a nagy drágaságot előidézte.³⁴

Bittner Imre aradi főorvos Hódmezővásárhelyre szeretne átmenni az ottani közegészségügyi viszonyok felülvizsgálására, de megakadályozzák szándékában, mire azt jelenti főnökének, a királyi biztosnak, hogy a makóiak csak úgy engedik át a kordonon, ha húsz napi veszteglési időt valamelyik határmenti veszteglőházban tölt, miután Makón már megállapított a veszedelmes nyavalya és így csak áthurcolhatná és megfertőzhetné Csongrád vármegye még tiszta helységeit. Hiába ír át a vármegyéhez érdekében *Orczy* királyi biztos, *Bittner* megúnva a várakozást, visszautazik Aradra, a vármegye pedig a királyi biztos fenyegető levelére azt válaszolja, hogy *Bittner* uramat szívesen engedték volna át a kordonon, ha

The image shows a handwritten signature in cursive script. The first line reads "Emericus Bittner". The second line reads "J. helyi C. helyi". The third line reads "Physicus ord.".

Bittner Imre Arad vármegye főorvosának névalírása, aki az 183t-es kolerajárvány idejében a királyi biztos mellé beosztott consiliarius volt.

(Csanád vármegye levéltára.)

át szándékozott volna menni és nem is a rendszabályok pontos betartása, hanem a „félsz“ tartotta vissza a hódmezővásárhelyi úttól, hol értesülésük szerint már javában dühöng a kolera. Nehéz száz év múlva megállapítani az igazságot, de a levéltárban fennmaradt írások a királyi biztosnak adnak igazat; különben ez a feltartóztatás gyakran megtörtént más városokban is, hol a túlbuzgó őrsegek magát az átvonuló járványorvost is megfigyelés alá helyezték.³⁵

Kiirtják a kóbor ebeket, betiltják a piacokat, vásárokat, istentiszteleteket, temetéseket, halotti torokat, cigányzenét, zenés multságokat, becsukják a sörfőzdet, felhívják a lakosság figyelmét az épen most érő legkedveltebb gyümölcsök, mint a dinnye, nyers kukorica, szőlő fogyasztásának veszedelmére. *Vásárhelyi János* főjegyző a vármegye nevében, áldást

és békességet kívánva az egész vármegye lakosságának, a következő hirdetést bocsájta közre:

Közhírré tétetik.

Hogy a' napkeleti Epe-mirigy (Cholera), a' mely egy dögletes pusztító nyavalya, és egyedül tsak tulajdon ragadó mételje által terjedez, már Hazánk Maros Vidékeire is elharapódzott, Moldva és Oláh Országban pedig nem messze Erdély Ország széleitől inkább inkább dühösködik, — szükség tehát a' köz-egészség fentartására a' megmetyesedett Tartományokkal való ártalmas közösülésnek megakadályoztatása.

2.

Ezen okra nézve a' határszélekre Örök rendeltetnek, — a' kiknek szoros kötelességük lészen a' járó-kelőkre felvigyázni, — halálos büntetéssel lakolván az, a' kinek gondatlansága, vagy megvesztegettetése által a' halálos mirigy behúzódná, — ellenben az Örök azokra nézve, a' kik magokat a' rendeléseknek ellenszegeznék, és ezeknek veszedelmes megszegésére törekednének, minden a' megtartóztatásra megkívántató erőhatalommal felruháztatnak.

3.

Minden lakosoknak szoros kötelességül tétetik: semmi idegen, nem megyebéli személyeket, kiknek útilevelei a' helybéli Kommlszarius, vagy Jegyző által meg nem vi'gáltattak volna, házaikhoz bé nem fogadni, és vélők semmlnémű vegyülésbe nem jönni, hanem inkább azokat tüstént feladni, — kiváltképen az idegen kerengő embereket, házról házra járó kalmárokat, zsidókat, tzlgányokat, koldusokat megkell lepni, és feltartóztatni.

4.

Kinek kinek, ha más vármegyébe kíván menni, szükséges az illető Tisztviselő, vagy Kommisszáriustól Utilevet (passust) venni, és azt minden határ státióban vizáltatni, — az ollyas Megyebéli lakosoknak, kik piatzokra, vásárokra, eladandó természetmennyekkel, élelembéli szerekkel. Uradalmi, vagy közfuvarokkal, 's egyéb ollyatén sürgetős járatban, mellyben átaljában semmi gyanúnak okot nem szolgáltatunk, rendes lakásokhoz szomszéd Megyebéli helyekre rövid időre útnak, mind addig, míg a' ragadozó nyavalyának sehol semmi jelensége nem tapasztaltatik, elegendő lévén az illető folyó esztendei urbariális, vagy adóbéll könyveinkét előmutatni. Sem az útilevéért, sem a' vizáért senkinek semmi fizetést tenni nem kell, valamint azért e' rendkívül való esetben taksát kívánni a' Nemes Megye rendelésénél fogva senkinek sem szabad.

5.

Szoros kötelességül tétetik minden házi gazdának, hogy mihelyest valaki háznépe közül megbetegszik, azonnal a' Jegyzőnek vagy Kirónak jelentést tegyen. — Az Előljárok kötelesek az ilyes házat különös figye-

lem alatt tartani, azt minden nap megvi'sgálni, — és mihelyest gyanú jelek tapasztaltattnának, azon házat minden közösüléstől elzární, és az illető Szolga Bírónak sebes Jelentést tenni.

6.

A' ragadós epemirígynek kiváltképpen való jelei pedig ezek: Undorodás gyakor öklődéssel; számos mintegy a' Végbélben égő vizes hasmenések; ugyan hasonló vizes, fejér, minden szag, és víz nélkül való, nyálas darabokkal elegyített hígságnak számos hányása; égő szomjúság; a' szív-gödörben valami nyomásnak, és öszvetekerésnek érzékenysége; félelemmel, és sóhajtással együtt megnehezedett lélekzet; a' derék' alsó részében fájdalmak; hirtelen való elgyengülés; hideg kezek, és lábok, és ezekben tűrhetetlen fájdalom; szaggatás, valamint rángatózások, — szapora halál.

7.

Végre minden lakosok felszöllítatnak: hogy kiki tehetsége, és körülállási szerint, bizonyos eleséget, tápláló, és élelembeli szereket, tűzifát, marha takarmányt 's a' t. beszerezzenek, ne hogy a' békerítés lehetséges esetében szükségét szenvedjenek.

8.

Az egészségnek megoltalmazására főképpen ajánltatik: a' tisztaság mind a' házban, mind az udvarban, mind a' testre nézve, — a' szobák' minden napi szellőztetése, minden bűzös, vagy rothadó testeknek eltávolztatása, a' testnek, és ruha neműnek gyakori megmosása, kivált pedig az ételben, italban való mértékletesség, a' meghűléstől való megóvás, minden némű éretlen savanyú gyümöltstől, nyers ugorkától való megtartózkodás, a' gyenge kukoritzának, és dinnyének mértékletes evése.

9.

Ha mind azon által ezen nyavalya valakit meglepne, azonnal nyúljon Orvosláshoz, mert köz tapasztalásból bé bizonyosodott, hogy ezen nyavalyába esett embereken, első jelenésekor csupa házi közönséges szerekkel is könnyű segíteni, holott azután hamar olly veszedelmessé válik, azért akinek bizodalma vagyon legbátrabban folyamodhat a* községben levő Orvos Urakhoz, akik kötelességök szerint tellyes erővel és egyedül csak azon vágnak, hogy a' hozzá folyamodó betegeken segítsenek, és hová hamarább egészségeket vissza szerezhessék; de illyenkor szükséges, hogy mind azok az Orvos Urék rendeléseiket tellyesítsék.

10.

Egyébb aránt aki hamar orvoshoz nem érkezne, mind azoknak itten ajánljuk Tisza Bábolna Plébános Urnák Orvoslása módját, aki Híveinek majd nagyobb részét szerentsés vót ezen nyavalyától kiségiteni, és mit minden házi gazda tsekély költséggel könnyen véghez vihet, a' maga és Háznépének megmentésére.

Költt az 1831-dik Esztendei Augustus 6-án Csanád vármegye Makó Püspöki Várossában tartatott Egészségbéli Biztosság' üléséből. (*Csanád vármegye levéltára* 1041. és 1178 1831. fasc. VII. — Ez a hirdetmény a 18,151 1831. számú helytartótanácsi rendeletnek helyi viszonyokra való átírása, mely *Csanád vármegye levéltárában* 929 1831. sz. alatt található.)

Érdekes ebben a hirdetésben, jóllehet ez országos jellegű, hogy a házi gyógykezelést, az úgynevezett kuruzslást mily nagy becsben tartják és mily nagy fontosságot és jelentőséget tulajdonítanak neki. A kolerajárvány alatt érdemtelenül országos hírre vergődött tiszabábolnai pap, *Morvái János* kuruzslására a nádor nem csak az egészségügyi személyzet és papok figyelmét hívja fel, hanem még a néppel való közlését is elrendeli, akik a falú jegyzőinél és lelkészeinél nyerhetnek bővebb felvilágosítást e gyógymódról. A tiszabábolnai pap négy oldalas kuruzsló gyógymódját, melyet a kolerában megbetegedettekkel szemben sikeresen alkalmazott, 300 nyomtatott példányban küldi le a nádori hivatal az aradi királyi biztos útján, hogy Csanád vármegye írni-olvasni tudó lakosai között osszák szét. *Morvái János* gyógymódja nem az ő sajátja, hanem egy „Muszka Országból atyafiaihoz írt Német Országai Orvos levelének fordítása, melyet az Újságban olvasott”. Három héten keresztül reggeltől estig járkált hívei között, míg a „buta néppel valami okosat el tudott érni“, orvosságát be tudta vétetni, de akik bevették, azok közül „majdnem mindenki“ meggyógyult és csak azok haltak el, akik nem orvosoltatták magukat, no meg „gondatlan anyák túrhetetlen gyermekei, 's szófogadatlan öregek“, azaz mindenki megmaradt, aki meg nem halt. Csakhamar országos híre lett sikeres gyógyításának s a környéken is annyi dolga akadt, hogy segítségül két köből búzáért két asszonyt fogadott fel, kik ezen felül minden sikeres eset után nyolc garast is kaptak. Képzeltük, hogy mennyire a kuruzsló tudásától, vagy a gyógyszer ügyes alkalmazásától függhetett a beteg gyógyulása, ha az orvoslást két köből búzáért felfogadott asszonyok épen olyan sikeresen el tudták végezni. Különben a gyógyítás módja ez volt:

*fjendkivül való Toldalék a' Halai, s' Külföldi Tndósítidsokhot ai
Egéssey állapotjdban.*

„A' beteget meleg ágyba lefektetem, dunyhákkal, bundákkal betartatom, hogy legkisebb mértékben se jusson hozzá külső levegő, egyedül az orra marad takartalan, a' fejére is ruhát tétetek. Egyszer'smind a'

*Szirbik Miklós
Pédikátor*

Szirbik Miklós

prédikátor, göttingai theologus korából való arcképe s névalírása.
(A névalírás Csanád vármegye levéltárából.)

beteg a' mint lefekszik, kötést készíttetik, fodormentát (herba mentae crispae), (Krausemünze), Istenfát (herba abrotani), (Beifuss, eine Art wiider Wermuth), bozsikát (herba saturea), (Saturey), zsályát (herba salviae), (Salbey), utón termő mályvát (Maiven), öszve vagdaltatva megforráztatom vízzel, vagy két ruha közzé tétetem az öszve vagdaltt füveket, és egyik oldalát forró borral locsoltatom meg, és jó melegen a' beteg' gyomrára köttetem, frissen, és jól betakartatom ismét. Italt is mindjárt készíttetek, fodormentát, vagy bodzavirágot (flores sambuci), (Krausemünze oder Holler), vagy székfű virágot (flores chamomillae vulgáris), (Chamillen-Thee), forráztatok, és ezt gyakran melegen adatom a' betegnek. Minekutánna a' fodormenta elfogyott, fodormenta helyett használtatom a' tsonbor füvet (herba pulegii); (Poley), melly a' réteken bővségesen találattik. Ha szoinjóhozni kezd a' beteg, árpát főzetek, és ennek levét melegen

adatom neki; ha éhezik, meleg levest főzetek, és adatok, de italul erre is árpa levét. Midőn a' beteg a' nyavalyát elkergető forróságban keresztül esik, ámbár forróságban marad a' takarók alatt, még is tsendes türréssel szenved; ezt többeken, mellettek lévén, tapasztaltam. Izzadás közben száraz tiszta ruhát adatok a' betegre. — Ha jobban kezd is lenni a' beteg, a' kötést nem engedem letéetni, sőt újjítatom melegen, és két lepedővel takartatom egész nyakig, hogy hirtelen ált'változás ne történjen; ha a' lepedő alatt is folyvást izzad a' beteg, igen jó jel. Azután engedem felkelni; de téli módon öltöztetem; ekkor ha meleg levest eszik, engedek egy kevés bort inni. E' mód szerint sok betegem, ha rosszul lett reggel, estve már feljárt a' házban.

A' mi engem illet: eleinte 4 zacskócskában Chlort hordoztam; de utóbb elvettem; most néha kezemet eczettel megmosom, a' kendőmbe szoktam leginkább tölteni. Ez előtt, míg a' nyavalya nem uralkodott, fölöstökömozni nem igen szoktam; de most el nem múlasztom. Gyakran izzadásba hozom magam reggelenként az ágyban, csak mértékletesen. Ha nappal izzadok, fehér ruhámat változtatni el nem múlasztom: néha fürdök, mértékletesen eszem, és iszom. Leginkább a' gyomor ált' hűtés-től, és az izzadságnak a' testbe visszamenésétől őrzöm magamat. Egyéb semmi praeservativummal sem éltem ekkoráig.“

Csanád vármegye levéltára 1169 1831. fasc. VII. *Limbauer* i. m. Tóm. 3. Sect. IV. 77., 203., 271. 1. *Húgát—Sehedel*: Orvosi Tár. III. k. 103—106. 1.

Az ország legjobb nevű orvosprofesszorai ép úgy kivesszik részüket a munkából, mint a zavarosban halászó, vagy dicsvágyból ösmeretségre, hírnévre törekvő borbélyból átvedlett chirurgusok és kuruzslók. Nem szabad ugyan a mai szemmel bírálnunk e kort, mert ne felejtsük el, hogy a 8 millió lakosú ország közegészségügyét 2000 orvos és sebész-mester látta el. Mindenki kivétel nélkül részt kért magának a járvány leküzdéséből. Az egyetem elméleti professzorai, például *Csausz Márton* és *Schordann Zsigmond*, egyik a bonctan, másik az élettan professzora, épen úgy megtették a napi 80—100 látogatásukat, mint a praktikus professzorok.³¹¹

Csanád vármegyében mindjárt az első időkben kevesnek bizonyult az orvosi személyzet. Több ízben fordulnak pótlásért a helytartótanács-hoz és mikor ez a vármegyét felszólítja, hogy a megye területén „magok kenyerén az orvosi tudomány gyakorlásából élő orvosokat és seborvosokat a' jelen nagy szükség idején embertársaik felsegélyezésére törekedő szolgálattjuk kész tételére hathatósan fel szólítsák“, gúnyosan válaszolják, hogy ebben a megyében a megyebeli főorvos, két chirurgus és egy pár borbélyon és bábán kívül orvosi személy nem található. Több ízben fordulnak a helytartó-

tanácshoz orvosért, de *Orczy* báró hiúságból, a szolgálati út megkerülése miatt való elkeseredésében szemére veti a vármegyének, hogy mindenre kiterjed figyelme, csak a legfontosabbra nem, az orvosi személyzet fogyatékoságára. Természetesen azt elhallgatja, hogy a helytartótanács felismerve a veszély nagyságát, már útnak indította a Csanád vármegye számára kinevezett járványorvosokat, akik pár napi késéssel meg is érkeztek a vármegyébe, névszerint *Illés Henrich Lajos Adolf* orvos, *Minich Emánuel*, *Neumann Henrich*, *Schönstein Jonathán* sebészmesterek és *Egerszeghy Csizsár Pius* orvosnövendék, akikkel a vármegye orvosi beosztása a következőképpen alakul ki:

I Orvos vagy sebész neve	Beosztási helye	
I <i>Lenhossék Mihály</i> országos főorvos	Budapest	Con silia rius ok
I <i>Jüttner Imre</i> a királyi biztos fő- I orvosa, arad megyei főorvos	Arad	
<i>Hoffmann Károly</i> megyei főorvos	Makó	
<i>Jtzovils József</i> megyei sebészmester	Makó, Földeák, Püspökiele	
<i>Urbanits Mihály</i> halottkém, a kolera- kórház seborvosa	Makó	
<i>Eisenstein lynáz</i> seborvos és barom- orvos, a zsidók kolera-kórházának se hon osa	A makói zsidók orvosa, Apátfalva, Csanád	
<i>Sehönsefein Jonathán</i> , sebész	Palota, Pitvaros	
<i>Neumann Henrich</i> sebész (szept. 12-én kolerában meghal) <i>Minich Emánuel</i> sebész	Nagylak	
<i>Illés Henrich Isi jós Adolf</i> orvos	Tornya, Iratos, Kevermes	
<i>Eyerszeyh y Csizsár Pius</i> orvos- növendék	Dombegyháza és környéke	
<i>Lutz Eerdináml</i> megyei sebész- mester	Battonya	

A' határokra kirendelni alkalmasoknak talált lovas örök.*

Nro		Föld	Hány fia Van	Észre-vételek
49	Engedi Péter	6	2	maga öreg
80	Puskás Pál	5	2	maga biró ember
128	Fürge Istvány	6	2	maga öreg
155	Gajdi Imréné	1 ⁴	1	de az a gazda
156	Daróczi Mártony	6	2	maga is jómagabiró
182	Gajdi Mihály	6	2	—
426	Gera Pál	1*	2	maga 40 észet, forma
846	Baranyi Ferentz	6	2	maga is tehetős
566	Mészáros Ferentz	1	2	—
703	Vas János	5	2	—
1080	Mészáros Istvány	4	2	—
1193	Balogi Pálné	1 ²	1	—
1203	Ádám Pál	1 ³	2	jól bírja magát
1572	Borka Mihályné	4	2	—
1784	Fekete Istvány	1	3	—
1863	Jenei Mihály	2	1	—
1865	Nagy György Ferentz	6	3	jól bírja magát
1867	ör. Nagy. Gy. Ferentz	6	3	öreg
1871	Rafai Mihály	6	2	—
1872	Jenei Mihály	1 ⁷	2	tehetős
1884	Marjai Andrásné	1	2	—
1908	Biró Pál	1	2	jól bírja magát
1976	Szilágyi Istvány	1	2	öreg
1991	Pap Istvány	1 ²	0	—

* „Föld“ alatt sessio értendő. 1 sessio 56 holdas telek. Itt nem a város leggazdagabb földes gazdáit vannak felsorolva, hanem akik lovas szolgálatra legalkalmasabbak. Érdemes figyelemmel kísérni a gyermekek számát. Ebben az időben is meg volt már, mint mindég, a módosabb családok körében a „kevés gyermek“ rendszer. 1—2 gyermeke volt mindegyiknek, elvértve 3, amikor a szegény pórnépnél 7—8, sőt sok helyen 10 12 gyerek alkalmatlankodott. Amelyik földes gazda a város bírja által lovas szolgálatra már „öreg“-nek minősített, az 20 évesnél Idősebb fiát állította maga helyett szolgálatba.

Nro		Föld	Hány fia van	Észre-vételek
—	Tamás Istvány	1	1	jó tehetségű
2165	Borka Pál	1 ^s	1	két testvér együtt
2000	Joó András	2	3	tehetős
1753	Biró Istváyné	1	3	—
2228	Igaz B. János	1	3	öreg
2240	Sarkadi András	1	2	—
2316	Görbe Sámuel	1	2	tehetős
2323	K. Szabó Györgyné	1 ^o	3	—
2398	Tézsla Istvány	1 ²	2	maga is tehetős
2800	Igaz B. József	6	2	öreg
2127	Török János	1	1	magát jól bíró ember
2430	Oláh József	1	2	—
2498	Molnár András	1	2	öreg
2552	Bagamóri András	6	2	—
2554	Bagaméri Antal	1 ²	1	magát jól bíró ember
2576	Brutyó Antal	6	2	—
2612	Farkas János	1	2	—
2631	Csorba Mihályné	1 ²	2	—
2649	Martonossi József	6	2	jól bírja magát
2725	ör. Gazdag Antal	2 ⁴	1	birtokos gazda
2735	Papos János	1«	2	—
2741	Nacsa András	2	2	—
2759	Szűcs Antal Józsefné	1 ⁴	2	—
2160	Martonosi György	1 ⁴	3	öreg
2769	Kapitány István	1 ²	1	jól bírja magát
28001	öreg Gora Istvány	1 ²	2	—

Költ Makón, mint fellebb.

P. Makó Város fűirája.

Feljegyzése azon Földek, és nagyobb tehetséggel bíró Makai Lakosoknak, akik a natúroknak 1/iháton való őrzésére általunk alkalmasoknak lenni találtattak. 1S2Í Juli 1831. (*Makó város levéltára* 1831. fasc. 24.)

Hoffmann Károly főorvos augusztus 17-iki jelentéséből kiemeli, hogy még mindig sokan halnak el orvosi segítség nélkül és a körzetek nagy kiterjedése miatt a járványorvosok csak erős küzdelmek és késedelmeskedésekkel közelíthetik meg betegeiket, ezért kocsit kér számukra. Például a battonyai sebészmeister, *Lutz Ferdinánd* körzete 10.000 lélekből áll, hozzá tartozik Tornya mezőváros, Kovácsháza, Kisíratos, Kevermes, Apáca kertész faluk. A vármegye erre a mindenben jól indokolt és belátáson alapuló előterjesztésre el is határozza, hogy „a megyebeli rendszerinti orvos, seborvos urak, hozzá értvén a zsidó orvosokat, valamint a járványorvosokat is, azok szükségességére a küldöttség által meghatározott fizetés mellett két lovú kocsit rendelnek ki személyenként számukra, hogy a nem várt szomorú esetben orvos hiányosság ne történhessen“. A napi díj a következő: a főorvosnak 400 írt. évi fizetés mellett 2 írt., a sebészmeistereknek évi 200 írt. és lakás fizetésük mellett 1 írt., a halottkémnek és a kórházak „tonsor“-ának — mivel Kiszomborról hívták át — „szabad étel, ital“ és napi 3 írt., a diplomás járványorvosnak útiköltség és 4 írt., a sebészeknek 2 írt. „Ha a királyi főorvos úr, ns. *Lenhossék Mihály* városunkba érkezik 2 aranyat vehet föl az insurrectionaliscassából, míg a királyi biztos úr orvosa, *Bittner Imre* uram tsak 8 fr.-t.“ *Lenhossék* helytartósági consiliarius ugyan Szegednél tovább nem jutott inspekciós útján, ellenben *Bittner* főorvos kétszer is bejárta a vármegyét.

Nagyon befolyásolja és késedelmezteti az orvosok munkáját a vármegyeszerte szórványosan dühöngő marhavész: a lépfene. Ebben az időben az orvosok legnagyobb része még állatgyógyászattal is foglalatoskodott. Az emberorvoslás mellett elvégezték a nyolc hónapos állatorvosi kurzust is és mint diplomás állatorvosok kerültek ki az életbe. II. József császár ugyanis a bécsi tanintézet megalapítása után 10 évre Budán is felállítja „az orvosi karhoz csatolandó állatgyógyintézetet“, mely csak 1857/8-ban alakul át 2 éves tanfolyammá,³⁷ melyet ettől az időtől fogva orvostanhallgatók nem látogatnak. *Urbanits Mihály* sebészmeister és notórius ugyancsak *Mihály* nevű fia 1837-ben először mint Makó püspöki város első diplomás állatorvosa (veterinarius) került a város alkalmazottai közé s csak később lett a város első „fizetéses“ orvosa. Ebben az időben még a megyei főorvos és sebészmeisterek felügyelete

Hóka József makói katolikus kántorkanonok, aki az első kolera-járvány alatt betegek gyógyításával is foglalkozott.
(*A makói r. kai. egyház levéltárából.*)^{1*}

mellett a kovácsok gyakorolták az állatorvoslás mesterségét, melyről tanúskodik a következő feljegyzés is:

„Megyebeli Rendszeréni Orvos és Seborvosok a' Barom Orvoslás mesterségét tsak ugyan a' K. Pesti Universitasban az arról szóló Diploma Bizonyítása szerént tanulták légyen. A' Kováts Czéhben tsupán egy *Gyüge Mihály* nevű Kováts Mester tanálkozik, ki több esztendők előtt a' Tettes V(árme)gye költségén a' K. Pesti Universitasban tanulta a' Barom Orvoslás Mesterségét, a' többiek pedig egy általában nem járatosak ezen mesterségben.“ (*Csanád vármegye levéltára 1777 1831. fasc. X.*)

Nagyon befolyásolja az orvosok sikeres munkáját, hogy a nép nem bízik az orvosi személyekben, idegenkedik a kórháztól, mely csak az útszéli vándorok, koldusok, nincsetlenek hazájává válik s kong az ürességtől. *Urbanits* szomorúan je-

lenti a vármegyének, hogy „az Ispotályban annyi betegek, akiknek száma ápolást megkívánt volna, soha nem hordattak, azon kívül a' néhány kóborló bitang ember, vándor mester legény vagy zsidón kívül, kik már a' város végén betegen felszedettek, — más nints“. *Orczy*, a királyi biztos is tudomást vesz az orvosoktól való irtózásról, ami általános az országban és közhírré téteti:

„*Ha a' népnek az orvosban bizodalma nints*, adják közhírrül, hogy betegét fektesse le, takarja bé jól, hasára akár meleg homokot, akár hamut kössön, meleg etzettel dörgöllye testét, fodorménta, székfű, vagy bodza herba thét jó melegen adgyon néki, keveset egyen a' beteg, víz helyet főtt árpa levét igyon, míg nem javul, a' mikor már kevés bort is ihat. Hideg víz italt bizonyos halál követi, valamint a' hirtelen meg hülés is igen veszedelmes. Azok, kik azonnal Orvosi kézre jutnak és Theával, mely Fodormenta, Chamomilla s abba tett ópium vagy champhorból áll 's dörgöltetnek, hamar javulnak és megmentetnek a haláltól.“ (*Csanád vármegye levéltára* 1114/1831. fasc. VII.)

Általános hiedelem a nép körében, hogy maguk az orvosok mérgezik meg a lakosságot, mérget öntenek a kútakba, hogy az ivóvízzel terjesszék a járványt. Csanád vármegyének minden zavaros időben lázongó népe, *Földeák* község lakossága emeli fel először is szavát az orvosok ellen és felbujtják alaptalan pletykájukkal a környező községeket is. A vármegye *Vásárhelyi János* főjegyzőt bizza meg a nép felvilágosításával, „miután tapasztaltatik, hogy ezen kórságos ragadványok pusztításai az által keletkeznek leginkább, hogy a Föld népe részint az Orvosi személyek, és e részben tett Intézetek eránt bizodalmatlanságban vagyon, részint pedig Orvosi Szerekkel élni nem akarnak“. Nádori levél is érkezik a vármegyéhez, melyben írva vagyon, hogy „a nép azt gyanítja, hogy az orvosok és tisztviselők a kútak vizét méreggel megfertőzik, betegeknek orvosi szer helyett méreg adatik. A tudatlanok vonakodnak orvostól, és lázonganak, orvosok megkívántató számmal nintsenek. Hogy a köznépnek az orvosi gyógyszerek eránt való bizodalmatlanságának eleje vétessen, azon egyszerű szerekkel való orvoslásnak példányai, melyekkel Tisza Bábolnai Plébános *Morváai János* több betegeknek kigyógyításába' legjobb foganattal élt, használás végett meg küldetik“.

Vásárhelyi János főjegyző személyesen bejárja a községeket és igyekszik a népet jobb belátásra bírni, távoltartani a lázongástól és az orvosi segedelem igénybe vételére rá-

beszélni. Utazásának nem nagy eredménye lehetett, legalább is azt bizonyítja *Návoy László* földéaki közbiztos és felügyelő augusztus 18-ki jelentése:

„T. Feő-Jegyző Urat Orvosnak gondolván, *Földeák* Helység lakosait zendülésbe hozták, azt kiabálván az Utzában, hogy a' Tettes Ns. Vármege tsak azért állított légyen a' Makai Örökét a' Helység körül, hogy azon képzelt Orvos valamint már Makón, úgy Földeákon is a' kütakat meg vesztegetvén a' Köz Népet a' dögletes nyavalyával meg fertőzze. Egyébb eránt a' víz olly állapotban légyen, hogy az Helység se gyalog, se lóháton, se szekérel, de tsak tsónakon közelíthető meg. Helybeli Plébánus Ur a' Felsőbb és Megyebéli Rendelések ellenére a' mirigyos halottakat is nyitott koporsóban temette és a' tartózkodó népet azon bátorítással, hogy közeledgyenek hozzá, mert nem veszett kutya, a' halotthoz kényszerítette; mellyekre nézve általam meg szólíttatván, azt felelte: hogy *temetésekre neki «' világi Hatalom rendet nem szabhat*, mellybéli tettek által a' Népnék úgy is elhatalmazott balvélekedései mind inkább neveltettek. A' napokban eggy Makai üveges Zsidó meg jelenvén, az oda való Jegyzőnek azt mondta, hogy *ne éllyenek orvosi segedelemmel, mert azok a' Megye állal mind meg vannak vesztegetve.*“ (*Csanád vármege levéltára* 1130., 1426,1831. fasc. VII., VIII.)

A betegek oly nagy számmal pusztulnak, hogy kétségtelenné válik a nyavalya ragadványos és veszedelmes volta. A megye főorvosa is azt jelenti a Tek. Karok és Rendeknek, hogy a mostani betegség a „Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács által küldött Irományok és Orvosi Vélemények szerint a' Cholera vagyis Epekórsághoz legnagyobb hasonlatosságba vágnak, ámbár ugyanezen betegségnek közösítő Ragadványáról még nem volna tökéletesen meggyőződve“. A főorvos vonakodásának ellenére, komolyabban fogják fel az óvóintézkedések szigorúbb betartására vonatkozó rendelkezéseket, így megszigorítják a temetéseket, ami úgy a nép, mint az egyházi személyek körében nagy visszatetszést szül. A halottak eltakarításáról, valamint az elholtak lakásának fertőtlenítéséről *Orczy* királyi biztos a következőket rendeli el:

„Minthogy a' hirtelen holtak közt sokan vágnak, kik nem Epekórság által vesznek el, 's ezért áll holtak is lehetnének közöttök, senki el ne temettesen, a' kit Orvos meg nem vi'sgált előbb, 's engedőimet írásban nem Ad eltemettetésére. Ha ki meg hal, a* ház azonnal füstöltessen, tisztíttasson, vagy meszeltessen ki, és még az nem tellyesíttetik, benne lakni ne engedődjön, a' meg holtnak ruhái ne használtassanak, vagy

Clilór meszes vízben mosattasanak, mert azon által egy néhányan meg mirigyessedtek. *Ne féljenek a' Tisztviselő Urak és Orvosok, mert bátor ember nem jut a' mirigyhez.* Lelki pásztorok, uradalmi tiszték, nótáriusok könnyű módú orvoslás el fogadására vezéreljék a' népet.“ (*Csanátl vármegye levéltára* 1150 1831. fasc. VII.)

A halottakat abban a ruhában, melyben meghaltak, ágyneművel együtt temetik el. *Hoffmann Károly* főorvos a kórház felszereléséről írott leltárába igen sok lepedőt vesz fel, mert „cum mortui una cum linteis suis efferantur, deficientem numerum linteorum semper restaurari debere“, azaz a megholtakkal együtt eltemetett lepedők mindig pótolandók. Az egyházi temetéseket betiltják. A kolerában elholtakat a város vagy a falu alatt elterülő temetők szélére hordják, hol a katolikusokat az egyház papja az esteli órákban beszenteli, azután az éj leplében oltott mésszel telt tömegsírokba temetik. Ugyancsak így helyezik el a református egyház halottait is, kiknek lelki üdvéért a templom udvarán *Hegedűs József*⁹ „ritka szépséges hangú“ kántor és a kórus elénekeli a „Tebenned bízunk eleitől fogva“ zsoltárt. *Szirk Miklós* „a* helvétziai vallástételt követő P. Makai Ekklesiának prédikátora“ és *Juhász Antal* második prédikátor nincsenek belenyugodva mellőzetésükbe és kéréssel fordulnak a vármegyéhez, hogy kötelesek-e a „népet összegyűjteni szokott temetési pompát mellőzni s mindenkitől az elhalt bizonyosság levelet követelni“.

Szeptember 12-ikén a Nagylakra kirendelt járványorvos, *Neumann Henrich* kolerában meghal és helyébe *Lutz Ferdinánd* battonyai megyei sebész-mestert óhajtják kirendelni, de figyelembe veszik könyörgő levelének megfontolandó indokait és meghagyják beosztásában. A királyi biztostól kérnek helyébe orvost, aki azonban legfeljebb csak borbélyt küldhet már helyette, mert orvosa tartalékban nincs, miután máshol is többen elhaltak szolgálatjuk hűségese teljesítése közben és a legközelebbi járványorvos járásába osztja be a népes lakosú kb. 9100 lelket számláló Nagylakot. Van ugyan Nagylakra járványorvos beosztva, *Minich Emánuel*, akinek azonban nem sok hasznát veszik, mert a magyar, oláh és tót lakosú helységben csak németül beszél, jóllehet *Orezy* szerint a gyógyítás a „nyelv ösmérettől“ nem függ. Élénk színt vet az akkori közegészségügyi viszonyokra, valamint a vidéki chirurgus or-

vosi képzettségére *Lutz Ferdinánd* könyörgő levele, melyben kéri a vármegyét, hogy hagyják meg eddigi beosztásában:

„A lég szerentséőbb élet e világon az Egészség, mostan pediglen olly szerentsétlen Epochába vagyunk elhelyeztetve, hogy már előre is némelly ember meg betegszik a nagy félelemtől, de kivált képpen aki már több esztendőtti fogva betegeskedik, úgy mind: a midőn a Hideg-
lelések uralkodtak 1828., 1829. és 1830-ik Esztendőben, azok sokkal hamarabb hajlandók illy dögletes betegséghez, annál is inkább, mint hogy azon hosszabb tartandó betegség által sok sérelmek következnek, úgy mint: daganatok avagy sérvéssek, láb daganat, has daganat, hamis elrejtett gyüladások, a mellyből szinte hányások hasmenések és hirtelen való halálok következnek, de mi ennek az oka? *a nagy szegénység* és a fent nevezet hosszas tartandó betegségek. Annyi betegem vagyon Tornyai Mező Városában, akik rettenetesen háznak és laxálnak, ahol is a minden napi vizsgálat és az orvosi segítségeim vaggynak, — még a mi nagyobb, hogy a T. Ns. Csanád Vármegye Bábája is nagyon rosszul vagyon, tehát annak is a hivatalját nékem köll véghezvinni, s nem külömben a feleségem is nagyon rosszul vagyon és fekszik az ágyban, nem külömben is az Nagyságos Tököly Urnak 6 Béresit, akik nagyon össze vágynak verve, a kevermesi kertészek által, azokat is gyógyítanom kell. — Sőt annyi a munkám, hogy még én is akartam az Tekéntetes Vármegyéhez folyamodni segítségért, legalább borbélyért, mert lehetetlen mind az Ispótályt, mind a laxálokat magamnak véghez vinni. Az Egészség és Isten is kívánnya, hogy helyben maradhassak.“ (*Csanád vármegye levéltára* 1076., 1083 1831. fasc. VII.)

Lutz Ferdinánd battonyai megyei orvos névalírása.
(*Csanád vármegye levéltára.*)

Nagyon hátráltatja az orvosok és sebészek eredményes munkáját, hogy az egész vármegyében csak Makón van gyógyszerár, annak felszerelése is olyan hiányos, hogy a vármegye az egész járvány ideje alatt a helytartótanácsához könyörög gyógyszerért és chlórmezért, melyet a kolera legfontosabb ellenszerének tartanak. Ez az egyetlen személyjogú gyógy-

szertár *Forster Károly* tulajdona, aki nemcsak a 20.000 lakosú Makót, hanem az 50.000 lakossal bíró Kelet-Csanádot is ellátja gyógyszerrel.⁴⁰ Még Nagylakról is Makóra járnak be a receptekkel és bizony „sürgősség“ esetén félnap, de sokszor sáros úton egy napba is belekerül, míg a beteg orvosság-hoz jut A battonyaiak Pécskáról szerzik be gyógyszerüket s épen ebben az időben kéri Battonya, hogy községében a pécskai patikárius, *Stiller Ferenc* fiók-gyógyszertárat állíthasson fel:

„A battonyai kerület lélekszámú 10.000, mert ide tartoznak Torna mező város, Kovátsháza, Kis-Iratos, Kevermes, Dumegyháza (Dombegyháza), Apátza kertész faluk, kik a battonyai chirurgus gondviselése alá bizattva vágnak, eddig a Pétskai Patikába, mely 2 sőt 3 státióra van, kéntelenek menni gyógyáruért. Sokszor a fáradság fogamat nélkül is marad a nagy státiók miatt, ezért *Stiller Ferentz* Pétskai Patikárius által Batonyára kért Patikának kinyitását oly móddal kéri, hogy az a Pétskaival egybe köttetésbe legyen.“ (*Csaiiad vármieyye levéltára* 1831 1831. fasc. X.)

A jól megindokolt panasznak helyt is ad a vármegye és pártolólág terjeszti fel a helytartótanácshoz a battonyaiak kérelmét: „a kérés nem csak hasznos, hanem alázatos vélekedés szerint felette szükségesnek is találtatik, ami a cs. kir. mezőhegyesi lótenyésztő intézetnek is javára szolgálna, de oly móddal, hogy az a pécskaival egybeköttetésben legyen s azt a mostani környülállásokban egymástól elszakasztva eladni ne lehessen“. A helytartótanács nem adja meg a patika felállítására az engedélyt, mert egy patikáriusnak két személyjogú gyógyszertára nem lehet, ellenben nincs kifogása az ellen, ha a battonyai patikajogra diplomás „gyógyszerárúst“ keres a vármegye. így csak 1833-ban kap gyógyszertárt Battonya s első gyógyszerésze *Scholtz János* „négy éve Makón dolgozó diplomatikus patikárius“ lesz *Degré Ignác, Degré Péter* 1813-ban elhunyt megyei chirurgus fiával szemben, aki már 1829-ben kért engedélyt a battonyai gyógyszertár megnyitására.⁴¹

Hoffntann Károly megyei főorvos összeállítja a járvány idejére feltétlen beszerzendő gyógyszerek névjegyzékét, valamint a mennyiséget is, melyekre előreláthatólag szükség lesz;

Specificatio medicamentorum, quae in usus Inc. Cottus Csanadiensis appropiquante nunc epidemia Cholera Orientalis necessaria sunt.*)

	Nomina medicamentorum (Gyógyszerek neve)	Libras** (Súlya)
1	Chloratis Calcis, in quo plenarium fere defectum patimur (amelyből csaknem teljesen kifogytunk)	300
2	Camphorae	10
3	Opii puri	5
4	Herbae Melissae	50
5	Herbae Menthae Crispae	20
6	Nitri puri	30
7	Radicis Angelicae	20
8	Radicis Ipecacuanhae	9
9	Radicis Colombo	3
10	Salis Ammóniáiéi depurati	20
11	Farinae seminum	30
12	Radicis rhei moscovitici	4
13	Arcani duplicati	4

* Részletezése azoknak a gyógyszereknek, amelyek a Csanád vármegyében fenyegető kolerajárvány alatt szükségesek.

** Libra = 1 font => 12 uncia; uncia = */ii font.

(Csanád vármegye levéltára 1060 1831. fasc. VII.)

A megyei főorvos megjegyzi, hogy mindezek a gyógyszerek *Schopper Georgia*⁴¹ pesti vaskreskedőnél (ferri mercator) vannak elraktározva és a vármegye gondoskodjék elszállításukról, mert a megyében nagy szükség van a gyógyszerekre.⁴² *Gyöngyösy János* sajtényi jegyző is azt írja kerületéből, hol a ragály napról-napra nagyobb „semmi gyógyszer, mellyel a betegséget megelőzhetnék nincs a faluban, a chlórmezset is csak az ide érkező emberek szagáról (ismerik. Levele végén szomorúan jegyzi meg, hogy „óvszerekről, melyekkel valamiképen életemet, nevetlen magzatjaimat, hitvesem élete tartását, ki már beteg, megnyújthassam, tudósítást kérek“.

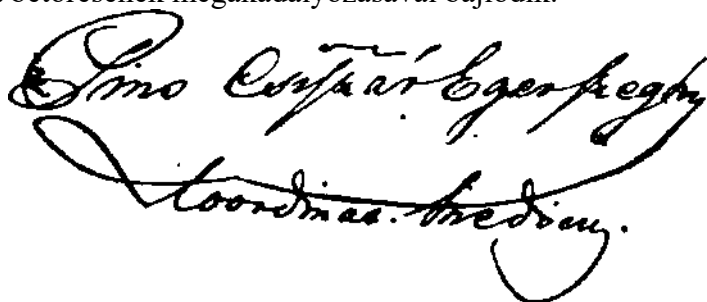
Ilyen különös óvoszernek tartották a varsói *Leó* orvos ajánlása után a „levált fojtósavas bátragot“ (magisterium bismuthi), de ennek különösen a „szokásos“ nagy adagban való használatának veszedelmes és mérgező voltára már a járvány elején felhívja a helytartótanács az orvosok figyelmét s helyette inkább az egyszerűbb és veszélytelenebb *Morvai-téle* gyógymódot ajánlja, különösen olyan helyeken, ahol orvos és patika nincs helyben.

Viszálykodás a királyi biztossal.

Báró Orczy Lőrinc aradi főispán amint július 12-én királyi biztosi hivatalát elfoglalja, a legnagyobb szigorral igyekszik érvényt szerezni a helytartótanács utasításainak. A vármegyék nem szívesen látják a naponként változó rendeleteket s az egyébként is elégedetlenkedő, elkeseredett néppel nehezen is lehet betartatni a felsőbb parancsokat. A királyi biztos személye iránti ellenszenvnek, az engedelmség megtagadásának tekinti, hogy rendeleteit nem hajtják végre s emiatt igen sok félreértés és zavar keletkezik a két hivatalos fórum között, ami nagy viszálykodásra és gyakori levélváltásra szolgáltat alkalmat.

A királyi biztos és vármegye közti nézeteltérésre legnagyobb okot a kordon szolgáltatott. A járvány kitörése előtt már elrendelte a helytartótanács, hogy a vármegyék határait kordonnal vegyék körül, mely őrzésre felhasználhatók a vármegye „állandó szolgálatra felfogadott pandúrjai“, de mivel a határok terjedelmessége miatt mindezek kevésnek bizonyulnak, napi díjért őrséget fogadhatnak fel, akik felett a felügyeletet a vármegyei tisztviselők látják el. Csanád vármegyének ebben az időben 2 biztosból, 1 lovas levélhordóból, 12 üldözőből s 7 lovas katonából állott közbiztonsági őrsége. A katonai szolgálatot a Temesvárt székelő bánati katonai parancsnoksághoz tartozó *Hardegg* dragonyosok 3 százada látta el, akik valamennyien kordonszolgálatra voltak beosztva. A Maros vonalat tartották megszállva Aradtól egészen Szegedig, a legfőbb útvonalat, melynek mentén a járvány terjedhetett. Mivel a rend fenntartására nem maradt katonaság, a vármegye a temesvári parancsnoksághoz folyamodik, hogy „a zavargások elnyomására és a rend fenntartására“ újabb erősítést adjon, mire csak-

hamar, már augusztus elején megérkezett a *Coburg* huszárok egy százada, akik az egész járvány alatt nem voltak kordonba beosztva, hanem a rendet tartották fenn a vármegye területén, A vármegye határának őrzésével naponta körülbelül 400 gyalogos és 53 lovas paraszt van elfoglalva, akiket másnaponként váltanak, hogy az aratásban és mezei munkában felakadás ne legyen. A vármegye egész tisztkara az „Egészségre ügyelő állandó kiküldöttség“ kivételével szintén a határokon tartózkodik, mint politikai biztosok és főstrázsamesterek. A megyeházán a közigazgatási munka megszűnt, mindenki a kolera betörésének megakadályozásával bajlódik.

Egerszeghy Csizsár Pius orvosnövendék, kirendelt járványorvos
névalírása.

(Csanád vármegye levéltára.)

A helytartótanács a járvány betörésének első napjaiban már belátja, hogy az egész kordonrendszer nem egyéb, mint a lakosság felesleges zaklatása és tetemes költségköltség, — hiszen minden órnek naponta 24 krajcár, a felügyelőnek pedig 1 pengő 30 krajcár a fizetése, ezért felhívja a királyi biztosok figyelmét, hogy miután minden vármegyéből olyan jelentések érkeznek be, hogy az őrségek fenntartása teljesen felesleges, szüntessék be a kordont. Arad vármegye azt írja, hogy „a strázsák nagy terhűek. kis nyereség néhány kóborló bitang ember, vándor mesterlegény, vagy zsidó miatt, akik már a falu szélén elfogattatnak és ártalmatlanok“. Békés vármegyétől szintén hasonló felirat érkezik fel. hogy „felesleges az őrséget fenntartani. hiszen a járvány a levegő és időjárás mivoltától függ és nem tíz érintkezéstől“. A helytartótanács ezekre az összes

vármegyékből felérkező panaszokra el is rendeli a királyi biztosoknak, hogy intézkedjenek a kordon fokozatos megszüntetéséről. *Orczy báró* királyi biztos is elküldi rendeletét a vármegyének, amelyben felhívja figyelmüket az őrség felesleges fenntartására és csak a fertőzött házak és utcák őrzését rendeli el:

„1-ör. A' gyanús betegségben levő Törvényhatóságok közt az Örök szűnjenek meg, ilyenek Tettes Csongrád Vármegye és Szeged Várossá közt levők, a' mi már eszközzésben tevődött.

2- or. Az egészséges két Törvényhatóságok közt sincs azokra szükség, azért ha volnának, huzattassanak bé. — E' szerént valamint az első, úgy a' második rendbeliekre nézve magok közt a' kereskedés szabaddá tétessen.

3- or. Az egészséges és gyanús Törvényhatóságok közt még örök maradhatnak, és ha az egészségesből a' gyanús részre ki által akar menni, az engedtesen meg, jó egészségéről szolló Passusok mellett; ha pedig gyanús helyről az egészséges Tájba valaki jönni akar, az, az 1770. Esztendei Rendszabások szerént Contumatziát álljon ki. Ezen Contumatziának idejét nem kívánom, hogy éppen egyenlő kiterjedésű legyen, hanem minthogy egy orvosnak úgy is felvigyázata alatt vágynak azon házak, az a' fő felvigyázóval együtt határozza meg a' szükséghez képeest, mert az nagyon hosszúra kiterjedő veszteglés a' kereskedésnek nagy akadály, sok költséget okoz, sőt a' nagy egybesereglésben szinte betegségnek kútfejévé válik, mellyért is netalán némelly eseteket kivévén, azt 8 vagy legfeljebb 10 napnál tovább terjeszteni nem kívánám.

4- er. A' folyó vizeken levő Malmoknak használása állíttasson lábra, hogy pedig a' Molnárok valahogy tsint ne tehessenek tsolnakjukkal, arról a Megyék jó rendezéseket tehetnek.

5- ör. Köz hírül szolgállyon, hogy Esztergomtól Pozsonyig a' Dunán, és annak két partjain szabad a' kereskedés, és általjárás. Úgy szinte a Tiszán is Csongrád Várossától fel felé.

6- or. A' Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács 21.106. szám alatti rendelésénél fogva, minden Levelek, mellyek gyanús helyről jönnek, vagy által küldetnek, a már kiadott rendszabályok szerént lyukasztassanak, és füstöltessenek meg.

7- er. Azt is már kieszközölhetőnek tartom, hogy Tettes Csongrád Vármegyét, Csongrádot a' benne uralkodó inérgessebb nyavalya végett, Horgos, és Kiss Telek helységeit határjaival edgyütt egészséges állapotjok miatt kivévén, egyforma minémúségek' tekintetéből a' kereskedésnek szabad folytatásába vissza hejheztesen, azért is e' végre az Algyői Révet kinyitni rendelem.

8- or. A' Levél hordóknak meg létté ezentúl is fenntartasson. (*'satuid vármcycy levéltára. 1063 1831. fasc. VII.*)

A vármegye a rendelet vétele után a legnagyobb zavarban van. A lakosságba már belegyökeredzett az a tudat, hogy a járvány ellen a kordon védi meg őket, no meg a strázsíik

Belső Vármegye. V. Cassus No. 77.

<i>Állottak a fennm...</i> <i>ing. stacionar...</i> <i>helye</i>	<i>Idője, és mennyiség...</i> <i>területén.</i>	<i>Helyen, azaz...</i> <i>területén.</i>	<i>Helyen, azaz...</i> <i>területén.</i>
<i>H. Ári.</i> <i>Állottak a fennm...</i> <i>ing. stacionar...</i> <i>helye</i>	<i>Oldi löveg...</i> <i>magasabb helyen...</i> <i>bőve a haj. 1. ba.</i> <i>ami feltele: 1000...</i> <i>22. díty.</i> <i>22. alaton benne...</i> <i>hágy feltele. plát...</i> <i>istomban 10 díty...</i> <i>deány ottal.</i>	<i>Helyen, azaz...</i> <i>területén.</i>	<i>Helyen, azaz...</i> <i>területén.</i>
<i>Sig. Páris 4. Juni 77.</i> <i>1877 Párisi Vgy. m. l. 40. k. 1. k.</i>	<i>delétek delétek...</i>	<i>delétek delétek...</i>	<i>delétek delétek...</i>

Eredeti útlevel másolata.

A rendszertelen kiállítás miatt rendelte el a helytartótanács az egyöntetű, nyomtatott, latin nyelven írott útlevelek használatát.

(Csanád vármegye levéltára.)

által a contumáciát kitöltött idő után cipőtalpukra krétázott kereszt. Nem is hiszik el, hogy a kordon megszüntetése után szabadon közlekedhetnek, aminek jó bizonyága a tótkovács-háziak által írt levél, melyben azt kérdik a vármegyétől „mivel már az istrázsa megszűnt, méltóztóssék az Tettes Vármegye megizenni, hogy Gyulára, Aradra, vagy Vásárhelyre el mehetünk-e a vásárra, mert nagyon meg vagyunk szorulva pénz dolgában“.* Csanád vármegye sem tud eligazodni az egymást keresztező rendeleteken és úgy oldja meg a nehéz kérdést, hogy az őrségek Felét bevonja, mert „ha a szorosabb rendelkezések rögtön vissza hívatnának, az könnyen a közönségnél bizodalmatlanságot okozhatna“. A királyi biztos ellenkező véleményem van, „nincs értelme tovább titkolózni és más keresztnevet adni a védelemnek, a kordont teljes egészében be keli szüntetni, hogy szabadon közlekedhessenek a fertőzött vidékek

egymással“ és ezért a legszigorúbban meghagyja a vármegyének, hogy az őrsegeket szüntessék meg, a népet ne csigázzák tovább az órallással és ne szaporítsák a költségeket. Elrendeli továbbá, hogy a komlósiak kordonját pedig azonnal vonják hátrább, hogy az aratást zavartalanul elvégezhessék. *Orczy* szemére veti a vármegyének, hogy a nagy elővigyázat dacára is napról-napra szaporodnak a halottak, pedig hogyha csak egy kissé is vigyáznának polgártársaik egészségére, könnyen meg lehetne akadályozni a gyakori halálozást. Csekélységgel menthető meg az emberi élet, vigyázni kell, hogy senki meg ne hűtse magát, ha pedig valaki megbetegszik, kívülről-belülről izzasztószereket használjon. Az ösmertetésre leküldött nyomtatványokat a lelkipásztorok olvassák fel gyakran a nép előtt, hátha akad ezáltal egy-két olyan ember vagy asszony, akik eltanulják a gyógyítást és a betegeken segíthetnek, mert az orvosok számát már úgy sem lehet szaporítani.

A királyi biztos kételkedik a Csanád vármegyéből érkező orvosi jelentések megbízhatóságában is. Olyan sokan elhaláloznak s kolerában még is csak egy-két személy pusztul el.“ Kifejezést ad kételyének, hogy talán *az orvosok nem (ismerik fel a halál nemét, vagy pedig a tisztviselő uraktól való félelmükben nem merik bevallani a való igazságot.* Felhívja a vármegye figyelmét, hogy a jövőben jobban vigyázzon erre, mert különben kénytelen lesz leküldeni consiliariusát, *fittner Imre* főorvost, aki legalább a betegséget felismeri és a kezelésre vonatkozólag utasításokat adhat.

A vármegye erre a gyakori és méltatlan feddésekre vastagabb pennával válaszol:

„... ha a' Haza Szeretete és Köz Jó előmozdítása forróbban nem lángolna kebelünkben, hogy sem bár mely viszontagságok között legkisebb csökkenést szenvedhetne, úgy Ő Méltóságának Királyi Biztosi idejétől fogva majd minden leveleiben foglalt, de amint tiszta Lelki Esméreték sugallya, méltatlan feddésai már valójában megtsüggesztettek volna bennünket. Minek titánná Ő Méltósága Kir. Biztossága! foglalatossága! között ezen Megyére nézve, melyet egyszerűei többet, és akkor is, mikor a' veszedelem még távol volt, megtekintett, a' dolgok mivoltáról személyesen meggyőződni nem méltóztatott, csak annyiszor ismételve, noha nem tapasztalt, hanem csak képzelt félelemmel vádolja a' megyét, minden tiszteletnek megadása mellett ő szinte nyilatkoztatjuk ki a' Megye Rendel, hogy rémültségünk ha mindjárt már való volna Is, egyenesen belső Indulatoktól függne az, a Királyi biztosság foglalatosságainak tárgya nem lehet, mert ösmerjük most is vállunkon fekvő kötelességeket, mellynek

jelesen a' sínlödő emberiség mentése körül kell foglalatoskodnia, 's hogy azokat tehetségünk szerént szentül és pedig nagy részében az Ur Istentől megáldott sikerrel tellyesítettük és tellyesítjük, ön érzésünk elismerésén felöl, mely lég dicsőbb Fejedelmünk előtt is bátran számolni mer, bizonyítja azon külömbség is, melly az epekórság dülásai között, a' szomszéd Törvényhatóságokban és itt szembetűnőképpen ki tetszik.“ (*Csanád vármegye levéltára* 1169 1831. fasc. VII.)

Ezen erős hangú visszautasítástól sem riad vissza a királyi biztos. Símán, de a sorok között annál harapósabban, levélben válaszol a vármegyének s az eredménytelen és csak a járvány közegészségügyi intézkedéseinek sikerét hátráltató vizsálykodásnak az vet véget, hogy a kolerajárvány befejezte előtt, szeptember 21-én *Orczy!* felmentik a királyi biztosi tisztsége alól.⁴⁵

Tekéntetes Nemes Vármegye!

„A* Tekéntetes Nemes Megyének 31-diki Augustusi Köz Gyűléséből 1169. szám alatt küldött írására van szerentsém válaszolni: Hogy én úgy látom, hogy Tekéntetes Csanád Vármegye a' dolgot, mellyet én, mint Politicus Elöljáró tehetségem szerént Politicus úton végezni kívántam, Juridicus útra vonni kívánnya, és Procatori exceptiókkal, és Replicákkal élni méltóztatik. Én Procátor nem váltam, nem vagyok, hanem azon érzelemtől, (mely Polgár Társaim meg mentetése felöl ha nem nagyobb, bizonyára nem kisebb mértékben vagon bennem, mint Tekéntetes Csanád Vármegye Tisztviselőiben) lelkesítetvén, véleményemet közlöm ugyan azon 1169-dik számú Irományokra § szerént:

Az l-öre Sajnálom, ha éppen méltatlan feddéseim tsüggesztették a' Tekéntetés Megyének Haza' szeretetét, és a köz Jó előmozdításáért forróbban lángoló kebleket; a' mellyeket írtam, vissza nem húzom, és a' mik benne foglaltatnak, azokról minden Bíró előtt meg felelek.

A' Q.dikra. Szemrehányást telizik' a Tekéntetes Megyének nékem tenni, *hogy egyszerűei többször ott' nem váltam, és pedig fsak akkor, a' midőn még a' Veszély távút vált.* Erre tsak azt mondom, hogy én a' kire három Megye és egy Királyi Város Felsőbb helyről bízott, egy helyen tartozók maradni felsőbb rendelések szerént, de ha ki is akartam volna rándulni (a' mint szándékom volt) lég fellyebb azt tapasztalhattam volna, hogy Tekéntetes Csanád Vármegyének valamely külső Commissáriussa a' Contumaziába zárt volna, a' mi iránt bizonyáságul lehet Bittner Orvossal való bánás, ki Királyi Biztosi rendelésem mellett alig tudott Vásárhelyre által menni. Én a veszélytől hogy nem félek, Leveleim bizonyosságok, és tátva nyitva álló ajtaim, hol minden nap az Ispotályból, vagy sínló betegektől jövő Orvosok naponként Tanáts, vagy rend-!meny tétel végett meg jelennek.

.Vj-dikrr .\2jon ditsekedést, hogy más Törvény hatóságok hoz képpest. Palotát kivévn, a' Megye az Epekórságban alig vesztett egynehányakat. szívessen által engedem a' Tekéntetes Megye' Rendelményeinek, ha kívánnya azokat magának tulajdonítani. Engem azomban Újj Arad, és

Zsigmondházának itteni Példája, a' mely 2 Közönség minden nap Ó-Arad Várossával közösülésben lévén, eddig még tsak egy Epekórságos beteg iránt sem panaszkodhatik, erősít, hogy nem az elzárás, vagy e'hez hasonló Rendszabás, hanem más még nem esmérős környüállás lehet oka itt' a' betegségnek, amott' a' tisztán maradásnak.

A' 4-dikre. Tettzik a' Tekéntetes Megyének a' külső Öröknek vissza vonása felől, és a' belső Őrizetek' és ezeknek az Úttzák', és házak* elzárásaira inkább fordítandó Rendelményeimet arra vonni, hogy azok zavarodásokat okoztak és a' Tekéntetes Megye azon küszködésbe helyeztetett, hogy nem tudja a' környüállások kívánsága szerént tett Rendelményeit tegye e' eszközlésbe, vagy az irántam való engedetlenséget kerülye. Erre tsak azt jegyzem meg, hogy a' Világ ítélete alá botsájtom minden Irományaimat, hogy egy se találkozik azok közt, melly a' Felsőbb Rendelésekkel, vagy a' tapasztalással ellenzésben légyen.

Az 5-difre. A' Batonyai elzárást tsak annyiba érintettem, mert az, a' Nagy Méltóságú Helytartó Tanátsnak 21082-dik szám alatti Rendelésével nem egészen meg egyezhető. A' mi a' felfogott „*tsigázni*“ szót illeti, azt vissza nem húzom, mert többszöri felszöállításom után se tettzet a' Tekéntetes Nemes Megyének a' haszontalanoknak általam már tapasztalásból meg esmért Őröket vissza vonni, mellyek mellett a' mirigy még is bé hatott a' Megyébe; mily' névvel nevezzem tehát azon Embereknek sanyargattatását, kik a' Felsőbb és Királyi Biztosi Rendeléseim szerént attól meg szabadítva voltak, *s tsupán ezek' ellenére a' Tekéntetes Megye által arra fordítattak, nem tudom. A' mi pedig azon kifejezést illeti: „*külömben mi, ha minden rendet meg semmisíteni kéntelenítettünk, az illy' ellenkező Rendelésekből származható szomorúbb következeseknek terhét magunkra nem táalhatjuk*“ azt inkább az Író szerfeletti elragadtatásának, mint szántsándékos szemre hányásnak veszem, mért más-ként mint Királyi Biztos, a' ki a' Felsőbbi Rendelményeknek tellyesítőjévé rendeltetni érdemesítettem, és azokat igen is jól tudom, szó nélkül maga helyén nem hagyám.

A' 6-dikra. A' Batonyai Őrök felől tett bé vádolóknak neveit a' Tekéntetes Megye meg vis'gáltatás végett közletni kívánnya. Azt ha olly' nagyon kívántatik meg tudom többekkel bizonyítani, azoinban az is jelentődött onnan jövök által, hogy az ott' által menő, kit a' helységen keresztül most is késértenek (melly rendelésnek ítéletem szerént tsak ugyan nem tudom mi haszna légyen, 's hivatalosan nem is jelentődött be a' Tekéntetes Megye által) Megyei Tisztviselő Urat nem találhat, ha baja van. mert az, el lévén zárkózva, tsak az ablakon által szólhat vele az úttzáról.

A' 7-dikre Az Úti leveleket felől én a' nyilvános Rendeléseket nem bántottam.

A' 8-dikra. Azon kifejezésemet: hogy nem híhetem, hogy olly' kevés lehessen Epekórságban annyi meg hóltak közt, ne tessék úgy venni, mintha én erőltetni kívánám a* Megyét, hogy annak keresztellyen minden nyavalyást, — bizonyára nints kevesebb Emberi, és Felebarát! ézés bennem, mint akárkibe Tekéntetes Csanád Vármegyében, — de böltsen által látni fogja a' Tekéntetes Megye, hogy nem kapván onnan más Jelenéseket. minthogy 2 nap alatt Makón 30 vagy 40 halt meg mindég, és

ezek közt egy, vagy legfellyebb 2 volt Epekorságos, — hogy Nagy Lakon nagyon hálnak, úgy Palotán, Apátfalván is, és azért Orvos tölem nyakra főre kérettetett, és nem jövén, mindjárt a' Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanátshoz tevődött felírás; én mást nem gyaníthattam, mint a' mit írtam, és a' mit a' most küldött Tabella is bizonyít. A' mi az Aradi példát illeti, az íránt tsak azt méltóztasson a' Tekéntetes Megye a' 8 Epekorságos holtakról figyelembe venni, hogy 1-ő Augustusban lévén itt* az első beteg, 6-dik Augustusban a* Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanáts még ezeket nem nyomtattathatott Tekéntetes Arad Vármegye' nevére, azon 8 sints az én én jelentésem' következésében; mert tegnap előtti 3-dik Jelentésem szerént, mellyet felküldöttem, Tekéntetes Arad Vármegyének 50 Helységeiben 1053 Cholerás holtak foglaltatnak.

A' ü-dikre. Orvosok' hijjánýossága eránt Tekéntetes Csanád Vármegyének panassza nem lehet, mert most is vagyon annyi, mint egész Arad Vármegyének, mert minden Tanulókkal, és Megyebeli Seb-Orvosokkal egygútt a' Borosjenei Járásban 42(X)O-nél van tsak 3, Világosi Járás 48000 Lakosinál 2, Zarándi Járásban 43000 Lélek közt 3, Arad Várossában meg halván 2, a' kik még itt' vágnak, kint nem használtathatnak.

Hogy pedig a' Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanáts által küldött, 's elrendelésemtől függő két Orvosok közül mindgyárt egyet nem küldhettem Tekéntetes Csanád Vármegyének, oka az, hogy fel bízattva lévén a' Megyétől, hogy minden betegségtől ment, azokat oda kéntelen voltam rendelni, a' hol rájuk szükség volt.

A' io-dikre. Kelül érintett okokra nézve által látni méltóztatnak, hogy én már Orvosokat nem küldhetek.

Egyébbéránt a' Tabellát által vettem, melyre, azon kívül, hogy némelly helyeken a' meg gyógyultak' 's még betegen maradiaknak száma érintve nintsen, más észrevételem nints, jóllehet az eddigi jelentések szerént ezen szomorú Resultatumot nem vártam. — Illyeneknek, — a' 3 napi Jelentésekkel nem akarván többé terhelni, — ha lehet minden hétfőre való beküldését (hogy kedden Felsőbb helyre be jelenthessem) elvárván, 's meg kérvén, hogy ezentúl Replica módjára vélem értekezni ne méltóztassanak, szívességébe ajánlott, maradok A' Tekéntetes Nemes Megyének Aradon September 8-diMn 1831. alázatos szolgája: *fi. Orczy Lörinfz*, Kir. Biztos, *Csanád vármegye levéltára* 1202 1831. fasc. VII.)

A járvány utolsó napjai és vége.

A kolera augusztus 3-tól kezdve, amikor Csanád vármegyében Makón először mutatkozott, az összes hatósági rendetek ellenére zavartalanul szedi áldozatait. Voltak napok, amikor 25—35 ember meghalt. Este még halottaikat gyászolták, másnap már ők is a hűvös, meszes tömegsírban pihentek. „Barát barátot, rokon rokont kezd kerülni, nehogy kézszorítása, érintkezése által a borzasztó, szintoly kínos mint gyors halál fullánkjait közölje a szeretett egyénnel, vagy vegye át

tőle. Minden ház, s amennyire lehetett, annak minden tagja elzárva, elkülönzé magát egyebektől halálos félelemben. És csak a harangok folytonos kongása, s a néptelen utcákon Testetlen, gyalúlatlan koporsókkal, vagy ezek hiányában zsákokba rejtett holt tetemekkel elrobogó szekerek zaja hirdette az elzárkózottaknak, hogy nem egyedül vannak még életben“ — írja az egykori krónikás.⁴⁶

Megszűnt minden munka. A gabona sok helyen még augusztus közepén is talpon van, az őrálás és félelem miatt nem akad, aki learassa. A drágaság napról-napra nő. Az aratás után a búza ára valamit olcsóbbodott ugyan, de a kenyér ára nem. A marhavásárok betiltása miatt a hús ára emelkedett, de nem is igen tehet kapni. Felborult a közrend. Mindenki a kolerával van elfoglalva, nincs aki a közbiztonságra, a lakosok életének épségére és vagyonára ügyeljen, mert a Temesvárról leküldött katonaság kevésnek bizonyul a vármegye területén a közbiztonság fenntartására. A „tanyák“⁴⁷ közt gyakori a rablás, sőt rablógyilkosság is előfordult, amiért a vármegyéhez folyamodnak a városon és falukon kívül lakó családok, hogy a „fegyvertárból“ puskákat kölcsönözzenek ki a megbízható tanyai lakosok számára, mert „a gonosztevők vakmerő s gyakori megtámadó erőszakoskodásainak, valamint jószáguk, úgy életük nagy veszedelemnek van kitéve“.⁴⁶

Mindenki türelmetlen. A vezető emberek keresik az okát, hogy jöllehet az összes helytartótanácsi és királyi biztosi rendeleteket szigorúan betartatják, a járvány még sem szűnik. Egymást ellenőrzik s sorban jelenük fel a mulasztókat. *Szurbik Miklós* prédikátor a sómagazin tisztjeit, *Eisenmayer József*ei és társait vádolja be, akik a népet avval bujtogatják, hogy ne féljenek a kolerától, nem olyan veszélyes az, mint amilyeneknek a megyei urak mondják, akik csak azért találják ki ezeket a meséket, hogy ne tegyen a magyar nemzetnek ideje az oroszok által szorongatott lengyeleknek segítséget küldeni. *Görbe István* nevű makói polgár pedig a papok ellen lázít, akik csak kényelemszeretetből nem temetik el halottaikat, hiszen a kolera nem olyan veszélyes, mint amilyeneknek festik. Több helyen, mint Battonyán és Nagylakon a kirendelt politikai biztosok elhagyják szolgálati helyüket, mert féltik életüket a kolerától. *Orczy* is tudomást vesz ezekről az önmagukról megfélemedezett tisztviselőkről és elítélőleg ír át a vármeg-

gyéhez, hogy „azok a tisztviselők, akik a mostani környül-
 állásokban magokat elzárják, vagy csupa félsz miatt nem úgy
 látnak a szegénység ügyéhez, törvényszék elé állítandók“.⁴⁹
 A nyomor napról-napra nő. A zsidók annyira elégedet-
 lenkednek a kereskedés betiltása folytán beütött éhínség miatt,
 hogy a királyi biztos bizottságot küld ki a valóság kiderítésére.
 Ez a vármegyei főjegyzőből és két táblabíróból álló bizottság
 jelenti, hogy a zsidók között csak a sok gyermekes családok
 és az öreg elaggott emberek szorulnak segítségre, akiket a jár-
 vány nélkül is istápolni szoktak, különben a hitközség saját
 erejéből hetenként 150 pengő segélyt oszt ki, amelyet anyagi
 viszonyaik nagyon is elbírnak. A város koldusai is panasszal ior-

Minieh Emánuel járványorvos névalírása.

(Csanád vármegye levéltára.)

dúlnak a városi tanácshoz, hogy kezd szűnni az adakozó kész-
 ség, amelyből eddig eltartották őket. A város bírja, *liálint*
Nagy Mihály uram átír a vármegyéhez, hogy miután nem áll
 módjukban tovább a koldusok segélyezése s a járvány is szűnő-
 félben van, engedjék meg ismét a koldulást. A vármegye októ-
 ber (i-től) engedélyt is ad újból a házról-házra való adomány-
 gyűjtésre, de a város úgy látszik csak költségkímélés miatt
 sürgette a tilalom visszavonását, mert *Daróczi Mátvás* esküdt
 decemberben azt jelenti a tanácsnak, hogy „a koldusok szá-
 mára beszedett segedelemből 162 fr. 38 kr. maradt, mely a
 város cassájában visszatartatik s félretétetik valamely ural-

kodó betegség idejére, mivel az epemirigy betegség uralkodása alatt a koldusok koporsójára a város részéről számos deszka szálak adattak⁵⁰

A kolera elleni védőintézetek és az őrség fenntartása tetemes pénzébe került a vármegyének, végső elszámolás szerint 7676 fr. 44 kr.-ba, melyet az insurrectionalis-cassából fedeztek. Időközben minden pénze elfogyott a vármegyének és a sóhivatalból vettek fel 4ü(M) fr.-t, melyet csak a következő évben tudtak visszatéríteni, mivel a kirótt adót nagyon nehezen fizették be. Nem sok mecénás akadt a vármegyében, legalább is erre vonatkozó feljegyzések nincsenek, sőt az egyházaknál sem találhatók adományok vagy kegyeszek, emléksobrok felállításáról feljegyzések, amint más vármegyékben ilyen veszedelmes idők elmúlása után tömegesen előfordult. Kevermesi *Tököly Péter* királyi tanácsos és viceispán a vármegye egyetlen mecénása, aki 1000 fr.-t adományozott a költségek fedezésére és a patika melletti házát felajánlotta kolera-kórház számára, de nem vették igénybe, mert a már felállított kórház is üres, olyannyira, hogy még a járvány befejezése előtt bezárják, felszerelését pedig a vármegye magazinjába raktározzák el.⁵¹ A viceispán Bécsben töltötte azokat a nehéz napokat, melyekben a járvány Csanád vármegyében dühöngött, ahol betegségére keresett orvost és gyógyszert. Főispánja ebben az időben nem volt a vármegyének, ezért a pecsétet a surrogatus (helyettes) alispánnak Bécsből visszaküldi, mert „oly rémitő hírek érkeztek édes hazámból, hogy vármegyémbe a veszedelmes indiai epekórság dühöng, de a kordonokon 21 napi contumatzia nélkül átjutni nem lehet, így fél évnél tovább tartana a hazaútazás, ezért egy ideig ne várják haza“ — írja a járvány elején Bécsből datált levelében, hol bevárta a járvány végét.⁵⁴ Ezen tetemes adományon kívül a városi lakosság közadakozásból látta el a szegényeket, a zsidó hitközség saját segélyezettéit, *Kabdebó István* tb. megyei alügyész pedig saját pénzén fogadott orvost Kovácsháza lakosai számára, ahol bérlete feküdt.

Szeptemberben az iskolákban a tanítás nem kezdődik meg, bizonytalan időre elhalasztják, pedig a járvány már szűnőfélben van, de félnek, hogy újból fellángol. Az egyes falukban már teljesen megszűnt. Szeptember 21-én jelentik, hogy Apátfalván, Sajtényban, Palotán, Nagylakon már napok óta nem

fordultak elő halálesetek, de újabb megbetegedések sem. Megindul a kereskedelem, a sószállítás, felszabadítják a piaci, vásári tilalmat, kezd az élet a rendes kerékvágásba terelődni. Szeptember 21-én a királyi biztost felmentik hivatalától, mivel a járvány az egész országban szünőfélben van és már csak szórványosan fordulnak elő újabb megbetegedések és halálesetek. A közgyűlés is elbúcsúzik *Orczy* királyi biztostól,

 Királyi Tanácsos, és
 Vice-Járány

Kevermesi *Tököly Péter* vicealispán, királyi tanácsos névalírása, aki Csanád vármegyének egyetlen mecénása volt. Ezer forintot adományozott a kolera költségeinek fedezésére és házat kórháznak ajánlotta fel.

(Csanád vármegye levéltára.)

a vármegye megfélejtkezik arról a sok kellemetlenségről, amit a járvány alatt ideges türelmetlenségével a megye urainak okozott, mert a közjó és közegészség érdekében történt.

Végtére Királyi Biztos Úr ö Méltóságának, kinek egyenesen a' közjóra célozott Intézeteiről a' Megyebeli Rendek tökéletesen megvágynak győződve, nagy lelkű fáradozásáért, és kegyes gondoskodásáért alázatos köszönet tétetni rendeltetett, olly alázatos kéressel, hogy ha a' Megye Intézeteitől ollykor másképp gondoskodott is, azt csak körülményekből merítette . . . s nyílt, de tiszta szívvel tartotta kötelességének elő terjeszteni, annál fogva azért ö Méltósága neheztelni ne, hanem a legtisztább meggyőződést viselni méltóztasson. Kegységébe ajánlván valamint az egész Hazát, úgy különösen ezen Megyét is, melly forrón óhajtja, hogy ö Méltóságát egész Úri háza népével a Haza javára fogyhatatlanul virágoztassa.“ (Csanád vármegye levéltára 1434 1831. fasc. VIII.)

Orczynak igen jól esik a barátságos, úri kibékülés és hasonló hangú választ küld a vármegye búcsúlevelére:

„ . . . teszem köszönetéin, hogy az általam tzéírányosnak vélt ajánlásaimat a' Megye mindig foganatra érdemesnek tartotta, a' néha szigorúbb feddésért rám neheztelni ne méltóztasson, hanem több alkalmatosságban bebizonyított szívességébe fenntartson. A' félre értés tudomásom szerint nem engedetlenségéből, hanem megelőző magános hírekből, vagy a' fenn forgó környüállások tekintetéből, mellyet a' Megye nyílt de, tiszta lélekkel előterjeszteni mindig sietett, származtak . . .“ (*Csávád vármeyye levéltára* 1457 1831. fasc. VIII.)

Megszüntetik a járványos intézkedéseket, kezd a régi, zavartalan, csendes falusi élet visszatérni. A járványkórházat már beszüntették, felszerelésének egy részét a megye magazinjában elraktározták, másik részét „köz-kotyavegyén“ eladták. Miután az Úr Isten kegyelméből nem csak Makón, hanem az egész vármegyében megszűnt az epemirigy pusztítása, a vidéki orvos és seborvosokat október elsejével felmentik hivataluktól és a helytartótanács rendelkezésére bocsájtják őket, amely intézkedik újbóli beosztásukról. Egy részüket elküldik Galíciába, a többit részben Erdélybe helyezik, részben elbocsájtják. *Eisenstein Ignác* a zsidók orvosa, aki a járvány alatt telepedett le Makón, szintén szeretne Galíciába kijutni járványorvosnak, de a helytartótanács kérvényét avval az indokolással küldi vissza, hogy a feles számú jelentkezők miatt nem tud számára beosztást adni. A katonaság is búcsúzik. *Gróf Eszterházy* ezredes, a huszárok parancsnoka megköszöni a szívességet, melyben a vármegye itt létük alatt a szász *Coburg* herceg nemes huszárezredét részesítette.

Kevermesi *Tököly Péter* császári és királyi kamarás, arany sarkantyús vitéz és rendszerénti alispán is hazaérkezik Bécsből s az október 24-ki megyegyűlésen személyesen üdvözli a Karokat és Rendeket és „előterjeszti forró örömét, hogy azon szomorú időszak után, mely az epekórság pusztulásával az egész hazát, és különösen ezen hazát előzőnölte és veszedelmes dühének oly számos polgári társakat áldozott fel, s az egész megyét közönséges gyászba merítette, most midőn már Úr Isten Ó Szent Felségének mindenható gondviseléséből az öldöklésnek szomorú zivatarra megszűnt és a polgári nyugodalmas élet megint régi folyamatjába visszazsakadt, az imádot siker csak leginkább a Mennyei Mindenható áldásából harmatozott, az övé, a Mennyei Uráé légyen az első hála.

Eisenstein Ignác „izraelita seborvos és baromorvos“.
1831—1847-ig Makón működött.

melyre nézve *Róka József* inakai plébánus és alesperes megkéretik, hogy Istent dicsőítő ájtatosságot, melyen a megye Karjai és rendei megjelenendek, a jövő hónap első napján az Egek Urának mutasson be“.⁵³

A helytartótanács *Generális Conspectus-a.* is október hó 25-ére jelzi a csanádmegyei kolerajárvány végét, amely végleges statisztikát a vármegyéből beérkezett *Tabellaris Conspectus-okból* állította össze, mely szerint Csanád vármegyében 3237 megbetegedett közül 2384 meghalt, 358 meggyógyult. Természetesen ezek csak odavetett számok, legalább 20°/o-al többre kell becsülnünk az elhaltak számát, hiszen eleinte fel sem ősmerték a kolerát. *Szirk Miklós* prédikátor Makó városáról írott történeti művében 4(MI halottat említ meg, akik kolerában pusztultak el, holott a saját kezüleg vezetett egyházi anyakönyvben mindössze 26-ot jegyez fel kolerásnak, ellenben annál több halottat könyvel el „sínylődés, gyulladozó hideglelés, hasmenés“ halálokkal, akik a legnagyobb valószínűség szerint kolerában pusztultak el. Hivatalos kötelességük teljesítése közben haltak el *Neumann Henrich* Pestről lekül-

dött járványorvos és *Török József* vármegyei ülnök (assessor). A kolera nem válogatott áldozataiban, hiszen hazánk nagyjai közül is sokan elpusztultak, így *Rudnay Sándor* hercegprímás, *Kazinczy Ferenc* író, *Etsedy Miklós* híres prédikátor stb.

A vármegyében lezajló kolerajárvány alatt megismétlődtek mindazok a beteges jelenségek, amelyek ilyen járványos időkben elő szoktak fordulni. A jobb egészségügyi viszonyok közt élő nemesi osztályból nem követelt annyi áldozatot a kolera és ezért a nép az urakat, az orvosokat gyanúsította meg, hogy megmérgezik a népet. Ez az elégtelenség Csanád vármegyében véres zendüléssé sehol sem fajult, mint a felvidéken, különösen Sáros, Zemplén, Szepes és Abauj vármegyékben, ahol a nép vak dühében felgyújtotta, kirabolta a nemesi portákat és napi renden volt a gyilkosság. Az egyik faluban (Mernye) 9 embert vert agyon egyszerre a lázongó tömeg, köztük a főszolgabíró, a jegyzőt, a papot és egy 15 éves leányt, akinek előbb emlőit vágták le, azután karóba húzták. Megtette a lázongó nép, hogy a megyei urakat, orvosokat elevenen megégette, vagy megcsönkítva földbe ásta, vagy darabokra vagdalta össze a szerencsétlen áldozatokat. A felvidéki zendülésnek *báró Eötvös Ignác* (Eötvös József apja) királyi biztos rettenetes szigorúsága vetett véget, aki a rögtön ítélő bíróság által 159 embert felakasztatott.⁵⁴

Csanád vármegyében a királyi biztos erélyes fellépésének, a megyei tisztviselők lelkiösmeretes, fáradhatatlan munkájának és a nép felvilágosultságának köszönhető, hogy a fanatizmus, a babona ilyen szégyenletes dolgokat nem idézett elő. * *

*

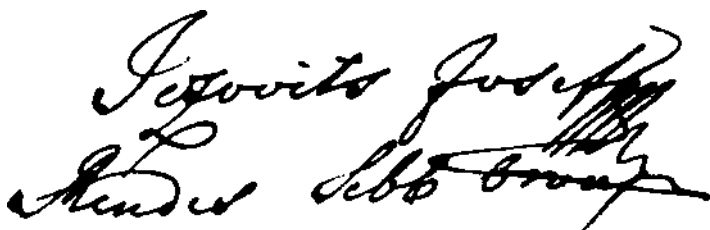
Ez volt a Csanád vármegyében 1831-ben dühöngő „*nagy kolera*“ orvostörténelmi leírása, amely 65 nap alatt 3237 megbetegedett közül 2384 áldozatot követelt, kipusztította az amúgy is ritka lakosú vármegye lakóinak 4 százalékát, a megbetegedetteknek 75 százalékát.

Az 1832-es kolera járvány.

A „*nagy kolera*“ szörványosan folytatódott 1832-ben, melyet az előző évi járványtól különválasztani nem is lehet. A helytartótanács sem ad ki külön *Tabella cholera affo-*

clorum-t, hanem a két éves járványt egybefoglalja. *Generális Conspectus-e*. 1831. június 13-tól 1832. február 14-ig történt megbetegedéseket és halálozásokat foglalja össze, jóllehet a kolera szórványosan itt-ott még felütötte fejét.

A járványorvosok még a múlt év őszén visszamentek Budapestre, így a nagyszámú betegek ellátása igen nehéz feladat elé állította a megyei főorvost és a sebészeket. *Jezovits József*, akit a legjobban megfertőzött községbe, Földeákra rendelték ki, maga is megbetegszik s heteken keresztül gyengélkedik a kolera szerencsés kiállása után s helyette a földeáki körzetbe *Urbanits Mihály* seborvost küldik ki, aki „mesterlegényével“ együtt fáradozik a járvány letörésén. Nagy segít-

Jezovits József vármegyei sebész-mester névalírása.

(*Csanád vármegye levéltára.*)

ségére szolgál a földeáki lekipásztor, *Kaszla István* adminisztrátor, aki „nemcsak lelki, hanem *testi nyavalyáikat*“ is gyógyítja, sőt saját pénzén vásárolja a patikai szereket, hogy a szegénység gyógyszerekben szükségét ne szenvedjen.

A téli hidegek beálltával megszűnik a vármegyében a járvány, de a lakosság nem hisz a végleges elmúlásában, rettegvé várja a következő tavaszra is, de hiába, mert egészen 1831). nyaráig a vármegyéből még szórványos megbetegedésekről sem érkezik jelentés. 1836-ban úgy az országban, mint Csanád vármegyében ismét kiújul a járvány, amelyet a nép „kis kolerának“ nevezett.

Csanád vármegyében Makón, szeptember 2-án újult ki a kolera a megyei rabok között. Nagy ijedelmet okozott ez a hír az előző évi járványtól erősen megtizedelt lakosság körében, de belenyugodva a megváltozhatatlanba, okulva az előző

évi védekezések sikertelenségén, megadással, elfásultan vár-
ták a kolera lezajlását. A helytartótanács utasítja a Rende-
ket, hogy az előző évi intézkedéseket állítsák vissza és a megye
„epemirigyben sínlődő adózóinak és más szegény személyek-
nek legfelsőbb kegyelmes parancsolat értelmében, kívántató
segedelmet nyújtsanak“, az orvosok a koleráról való megfi-
gyelésüket pedig sürgősen terjesszék fel. *Hoffmann Károly*
tapasztalatait és boncolt eseteinek jegyzőkönyvét rövidesen
felküldi a helytartótanácsnak s jellemző, fennt nem hisznek a
kolera kiújulásában, mivel a rendszeréni orvos által Makó
mezővárosában tapasztalt nyavalyák eseteit valóságos epe-
mirigynek tartani nem lehet.

A helytartótanács által „hamisnak“ tartott hír, sajnos
valónak bizonyult. Csanád vármegye volt az első, ahonnan
1832-ben az első jelentés érkezett a helytartótanács-
hoz a jár-
vány kiújulásáról, így nem csoda, ha kételkedtek annak valódi-
ságában.⁵⁵ A járvány szeptember 2-től október 16-ig tartott,
Makón, Földeákon, Királyhegyesen estek többen áldozatul a
kolerának, a battonyai járást teljesen elkerülte. Az áldoza-
tokról külön kimutatást nem készítettek, de az egyházi anya-
könyvekből, amennyire ezeknek a „halál oka“ bejegyzése meg-
bízható, a vármegyében 500-ra tehető az áldozatok száma.⁵⁶

JEGYZETEK A II. RÉSZHEZ.

¹ Lásd bővebben: *Linzbauer* i. in. Töm. III. Sect. IV. 1—4. pag.
Generáli# Conspectu# Cholera correptorum. Linzbauer 1. m. Töm. 111. Sect.
IV. 489. pag. Jegyzetek az 1. részhez 5. sz.

² A zsidók 1755. körül jöttek be Makóra, az ez év előtti összeírás-
sok még nem találják Csanád vármegyében zsidót. *Slaninlavieh* püspök
engedte meg beköltözésüket. A görög katolikusokkal egy időben teleped-
nek le s a mai Deák Ferenc- és Eötvös-utcákban (Kis- és Nagy Zsidó-
utca) mérnek ki számukra portákat, ez az úgynevezett „zsidó-negyed“
(ghetto). Kereskedelemmel foglalkoznak, de iparos is akad köztük.
1790-ben már külön szervezetben, *keommunila#“-bun* élnek a püspök
földesúri fennhatósága alatt. V. ö. *Eperjesy Kálmán*: írások a régi Makó-
ról. Makó, 1928.

³ A vármegye életében ma Is jelentős szerepet betöltő *Návy-*
család ősei nevüket a régi okiratokban egészen 1840-ig hol „*Nuvoy*“ hol

„Navoy“-nak írják, holott a nemességet adományozó oklevélben, 1711-ben már Adm/z-nak van írva.

⁴ *Giba Antal* megyei főmérnök jelentése érdekes adatokat szolgáltat a száz év előtti Makó topographiájához. *Fok* (pl. Kalárai fok, Szegedi határ fok, Cene fok (Landori erdő), Csipkés túlsó fok stb.) nem „ér“, mint *Márton György ár.* nevezi, hanem vidékünkön „*süppedő altalaja, mélyebb fekvésű de nem vízzel borított terület, melyet kocsival, lóval kikerülnek*“ (*Gorcsa Péter* h. polgármester közlése). A „nótáriusok“ földjén „*olyan fokok voltak, hogy a kocsi elült benne*“. A Nagy Lisztes-utca (mai Révész-utca) a benne elterülő „*fokok*“ miatt esős időben kocsi számára járhatatlan volt. *L. I)r. Márton György: A Maros síksági szakaszának folyómenti települései: Csanádvára és Makó települése. Kogulotoivicz Károly: Föld és Ember. VII. évf. (1927.) 151—165. lap. Szamota—Zol na i: Magyar oklevél szótár. 253.1. Fok = a)* tóba benyúló hegy, hegyfok; egyesülő vizek földköze, *liz-járta keskeny meder*, vízárók, víz-szakadék. E gyűjtemény szerint egyes vidékeken a *vizjárta keskeny medrei*, az „*eret*“ valóban foknak nevezik, ellenben Csanád vármegyében nem. A strázsák nevei, beosztása és fizetésére vonatkozólag érdekes adatokat tartalmaz. *Makó város la nácsgy ülésének protocolluma* (1831.), *Makó r. t. város levéltára*.

⁵ Öröknek, különösen lovas öröknek csak vagyonos parasztokat fogadtak fel, akiknél az anyagi felelősség is megvolt. Lásd ezen mű 50–51. lapján *A' határookra kirendelni alkalmasoknak talált lovas örök* táblázatán a vagyoni helyzet feltüntetését.

⁶ Eredeti útlevel másolatát lásd 63. oldalon. A rendszertelen kiállítás miatt rendelte el a helytartótanács az egyöntetű, nyomtatott, latin nyelven írott útlevelek használatát. A vármegyei egységes útlevelek (passus) mintája:

Nos Universitas Praelatorum Baronum Magnatum et Nobilium Comitatus recognoscimus et testatum reddimus, quod praesentium Exhibit Oriund, Annorum, Religionis, Status, Conditionis, Staturae, Eaciei, Oculorum, Nasi, Capillorum Propria Ejusdem nominis subscriptio Hinc Loco et Aura per Dei gratiain ab omni pestiferae Contagionis lue proin et morbo *Choiera* immuni ac libéra versus iter suum prosequendum suscepit et hasce a nobis sibi dari expetieri Litteras Testimoniales. Quapropter omnes cujuscunque Cathegoriae Jurisdictiones et Locorum Coinmunitates erga páréin reciprocationem officiose requiruntur, quatenus praesentium exhibit ubique libere ire et redire sinant. ITaesentibus ad tempus valituris. Dátum (L. S.) Comitatus Extradatam per V. Coinitatem N. N. (*Csanád vármegye levéltára* 1034 1831. B. Formulára Passualium Comitatus. *Helytartótanács* ad Nrum 19,574.)

⁷ Makón 1831-ben még nem volt nyomda. A vármegye nyomtatnyalt Aradon, *Huchdrucker Hieron. Wetschl-né]* készítetteti, akinek számlái egészen 1851-ig megtalálhatók a vármegyei levéltárban.

⁸ *Eisenstein Ignác* „makai izraelita seborvos és baromorvos“ 1831. júliusban telepszik le Makón. A járvány alatt a makói zsidók. Apátfalva,

Csanád orvosa 4 p. napidíj és útiköltség mellett. 1832-ben Galíciába szeretett volna kijutni járványorvosnak, de a helytartótanács a feles számú jelentkezőkre hivatkozva, kérését elutasította. Családja később Szegedre került. Fia, *Eisenstein Lipót* a szegedi kórház első „belgyógyász“ főorvosa volt.

⁹ A pestisjárványok alatt jött szokásba, hogy a hatóságok egymástól bekérik körükben eredményesen használt receptek leírását, amit jó pénzen megfizettek. (V. ö. *Magyary-Kossa*: Orvosi gyakorlat a régi Magyarországon. Orvosi Hetilap 1920. évf. 445. 1.) Ez a szokás a kolera-járvány alatt is megvolt, jóllehet a járvány ösmeretlensége miatt csak a helytartótanács főorvosának, *Lenhossék Mihálynak* a gyógyításra vonatkozó útásításait ismételtették, nomet a hírnévre vergődött kuruzslás-számba menő varsói *Leó*, ugyancsak varsói *fiernstein*. a homoeopatha *Schubert*, a wiesnicai zsidók és *Morvai* tiszababólnai pap stb. gyógy-módjait. A bismuth, mint souverain gyógyszer mellett nagy szerep jutott a gyógynövényeknek, a piócázásnak és érvágásnak. (Lásd 14. és líi. sz. jegyzeteket.) *Markó János* csongrádi seborvos egyetlen gyógyító módja az érvágás, mely az „édesdeden szenderítő haláltól“ is megment. (*Csanád vármegye levéltára* 1030 1831. fasc. VII.) Ung megye rendei szerint „minden orvosi szerek felett az egyetlen a Magisterium Bismuthi“. (*Csanád vármegye levéltára* 1107 1831. fasc. VII.) stb.

¹⁰ *HofTmann Károly* megyei physicus, „rendszerénti orvos“ *Chiossy János* főorvos halála után 1830-ban lett megyei főorvos. Gróf Széki *Teleky József* főispán 1830. január 6-án Pesten nevezi ki. „*Hoffmann Károly* Urat, a' ki a' Pesti Universitasban az Orvosi és Seborvosi Tudományokat ditséretes előmenetellel halgatva, 1828[^] Esztendőben az Orvosi Doktorok száma közzé felvétetett, Oskoláit végezvén, mint *Gebhardt* Professor Assisién««' az Universitas mellett két Esztendőig szolgált 's ekkor szerzett érdemei tekintetéből az Orvosi Kar Tiszteletbeli Tagjai közzé felvétetett és minden Elöljárói, 's Tanítói által mind tehetségeit és tudományát, mind pedig tisztza erkölcsét, és szolid magaviseletét tekintve különösen dicsérik, néhai Doktor *Ónossy János* helyébe ezen Vármegye Rendszerénti Orvosának kinevezem.“ (*Csanád vármegye levéltára* 1830. fasc. I.) *HofTmann Károly* 1834. augusztusában „véletlen körülmények“ között meghalt s utóda *Meskó János*, aki megalapozza, s tökéletessé fejleszti a vármegye közegészségügyit.

¹¹ A két sebészmeister *Jezovits József* makói, *Lutz Eerdinánd* battonyai chirurgusok. *Eisenstein Ignác* a járvány alatt telepedett le Makón. (Lásd 8. sz. jegyzetet.)

¹² *Helytartótanács* 340(12 1830. dec. 21. (Lásd jegyzetek az I.részhez.) non *Szirk Miklós* (1781—1853) a református egyház prédikátora, aki *fír. Eperjesy Kálmán* által sajtó alá rendezett *Makó Vdrossának közönséges és az abban levő Iteformata Ekkle'siának különös leírása* című művével szerzett magának örök nevet Makó városának történetében. Nagy szerepet játszik az első kolera-járvány alatt, tagja az „Egészségre ügyelő kiküldöttség“-nek s mint abban az időben szokásos, gyógyítással is foglalkozott hívei között. A járvány kitörésekor ugyancsak *Miklós* nevű fia Debrecenben tanult, ki később nagy erejének áldozata lett. Az

udvaron megfordulni nem tudó kocsit vállaira kapta s az így kapott belső sérülésébe belehalt. (V. ö. *Dr. Eperjesy Kálmán—Szirbik Miklós*: I. m. 4. 1.) Fiának útlevele:

Mi N. N. Szabad és Királyi Debreczen Városának Bírája, Polgár-Mestere és tanáttsa, adjuk tudtokra mindeneknek, a' kiknek illik, hogy rész-szerént magános Tudósítások szerént, a' szomszéd T. Ns. Szabolts és Szathmár Vármegyékben, a' Tisza mellett fekvő némely Helységekben magát az úgy nevezett Cholera nyavalya mutogatván; ámbár ez a' Környék, különösen pedig ez a' Város, Isten Kegyelmeiből, minden ilyen veszedelmes nyavalyától még eddig ment, és tiszta; — ahozképp a' helybeli Ref. Collégiumban, a' tanításra felvigyázó Elöljáróságnak Rendeléséből, a' közönséges Tanítások ezután is fognak folytatódni: mint-hogy mindazáltal Levelünket mutató Tanuló *Szirbik Miklós* kíván a' Hozzátartozóinak is megnyugtatóására innen elutazni; arra nézve minden Úri Rendek, Jó Uraink, és Jóakaróink illendőképen kérettetnek, hogy a' fennt említett Útast igaz járatbéli, és Isten Kegyelmeiből egészséges Helyből indult Személynek lenni esmervén: mindenütt szabadon és békével bocsátani és bocsátatni ne terheltesse. Debreczen 1831-dik Esztendő Július Hónap 2 napján. Kiadta *Nagy Sándor* főjegyző. (*Csanád vármegye levéltára* 938 1831. fasc. VI.)

¹² Az orvosi *piócát* ősrégi időktől kezdve vérelvonásra használták az érvágás mellett. A nem foltos hasú *magyar piócái* (*Hirudo officinalis*) Európaszerte keresték a *piócaárúsok*. (V. ö. *Örly L.*: Magyarországi piócák faunája. Math. és természettud. közlemények 22. kötet (1888.), Bpest. *Apáthy István*: A magyarországi piócák faunája, u. o. 23. kötet.) Még gyerekkoromból magam is emlékszem a piócaárúsra, aki széles szájú, piócáktól hemzsegő üveget zsinagra kötve kezében lóbálta s utcákon keresztül kiabálta: „piócát vegyenek“. A magyar pióca külföldön is nagy keresletnek örvendett s a helytartótanács gondot fordított tenyésztésükre. (Lásd *Linzbauer* i. m. Töm. 3. Sect. 4. 622, 638, 661, 670. pag.) A nadálykereskedésre érdekes képet vet az *Orvosi Tár* közleménye 1831-ből: „Német és magyar országból még mindég igen sok nadály vitetik ki francia országba. Az e' célra készült kocsik különösen vannak alkotva, 's 5-600 ezer nadály fér beléjük. A' vitel legjobban akkor történik, mikor hús és nedves idő van: tehát tavasszal és ősszel. Sokszor öt hat illy szer indul egy hétben francia országba. Legújában 8000 nadály küldetett Párizsból Algirba; sok megyen onnan Angliába 's éjszaki Amerikába is. Jelennen Párizsban 10 nadálykereskedő van, kiknek mindegyike hetenként valami tíz ezer nadályt ad el; *s így egyedül Párizsban esztendőt által valami 5 600 ezer kél-el. Adatnak súlyszámra; két kilógramm' (4 font 2 lat) ára 22 franktól gyakran egész 45-ig száll-fel. (*Med. Jahrb. d. oestr. St.* 14. B.) *Huydt-Schedel*: Orvosi Tár. III. k. 289. 1., 1831., Pest.) A helytartótanács kiviteli tilalmat rendel el s leír Csanád vármegyéhez is, hogy nyomozza ki. hová lesznek a „jó hírű“ csanád megyei piócák. A vármegye így számol be a megyei piócakereskedésről:

„A makói Járásban a „piotza fogás és kereskedés“-! egyedül a püspöki uradalom határában gyakorolják, bérlője *Újhelyi Sámuel*, aki 37 p. 30 kr. bért fizet a püspöknek. Vizes esztendőknben sok van, száraz idő-

ben kevés, sőt nem is lehet találni. Néha 1(>—15 métermázsát eladott Pesten *Wurm, Lichtl* nagykereskedőknek, hogy ezek kiknek adják el, a bérlő nem tudja. Az ára különböző, ha kevés van, fontjáért egy p.t is adnak, volt idő, mikor csak négy garast kapott. A nagylaki járás piócáit is szívesen vásárolták a pesti nagy kereskedők, hol a bérlő *Hermann Spiró* és *Fein Ábrahám* zsidóig voltak, akik vallomásuk szerint a nagylaki határban évente 24 mázsánál is többet összeszedtek és valami *Italt* nevű francia kereskedőnek adták el mázsáját 250 fr.-ért. A minden évben való fogdosás nagyon hátráltatja kifejlődésüket“, (*Csanád vármegye levéltára* 360, 392 1834.) Az ország minden részéből érkeznek panaszok a helytartótanáchoz, hogy a piócákat külföldi kereskedők összevásárolják és itthon szükség mutatkozik, amiért kiadja a vármegyéknek közlés végett *a piócák nevelésére, tartására és fogására vonatkozó utasítását* (*Observationes intuitu augendarum et conservandarum Hirudinum. Concl. Cons. 5688 1834. Linzbauer i. m. Töm. III. Sect. IV. 638. pag.*), „nehogy az emberiség a piócákban, melyek többféle betegségekben megkívántainak, szükségét szenvedni kénytelenítessenek“. 1840-ben a piócák Csanád vármegyében annyira kipusztultak, hogy már csak a nagylaki határban lehetett fogni, mert a makói és földéaki határban levő püspöki mocsarakban a nagy szárazság miatt elpusztultak. Érdekes az *Orvosi Tár* 1831-es évfolyamában közölt, *Schordann Zsigmond* a pesti egyetemen a physioiogia r. tanítója által beküldött kis híreске: „Tekintet érdemel azon tapasztalás, melly Pesten a 'cholerajárvány' idejében a' nadályoknál tétetett. *Lichtel* úrnak nagy nadálykádjaiban a' járvány' kezdetekor a' nadályok annyira elbújtak, hogy mikor eladás végett szükség volt reájok, lehetetlen volt csak néhányat is kifogdosni. September' hónapja' elején ismét meg kezdtek jelenni. Hasonló eltünése minden nadályoknak vétetett észre Sopronban is, hasonlóképp *Lichtel* úr' kádjaiban. Ez a' tünemény valljon nem mutat-e, úgy mint sok egyéb, levegőnk' járványos elrendelésére? *I>r. Schordann.*“ (*Bugát — Schedel: Orvosi Tár. III. k. 191.1., 1831, Pest.*) *Csanád vármegye levéltára* 937 1831. fasc. VI.

Hoffmann Károly abban az időben kortársaihoz képest igen képzett orvos volt, legalább is értelmes iratai erről tanúskodnak, valamint kinevezési okmánya is, így csak tévedésnek vehetjük, hogy „*lienes*“ helyett nem „*renes*“-t használ.

I-Asd e mű 60. l.-át. Csanád vármegyében állomásoztak a járvány alatt a *Hardegg* dragonyosok 3 százada (Gráf Heinrich *Hardegg* Kuirassler Heg. No. 7. I—III. Escadron), akik kordonszolgálatra voltak besorozva és a *Coburg* huszárok egy százada (Herzog zu Sachsen *Coburg* Húsárén Regiment I. Escadron), akik a rendet tartották fenn a vármegye területén.

¹⁴Az *érvágás* ősrégi sebészi beavatkozás volt mindenféle betegség tüneteinek enyhítésére. A régi időben, amikor még orvos csak a nagyobb városokba jutott, a falusi borbély vagy a vándor sebészmeister mindenkin eret vágott, aki hozzá folyamodott betegségével. Nem csak a borbélyoknak, hanem a sebészmeistereknek is főfoglalkozásuk volt a *legtöbbször teljesen indokolatlan érvágás*. Sokat panaszkodtak a chlirurgusokra, hogy szakmabeli képzettségük olyan alacsony színvonalon áll, hogy

még eret sem tudtak vágni. A lőcsei *Kégly János Ferdinánd* „harminc éve praktizáló, szakképzett sebészmeister“ ellen is panaszkodtak (1756), hogy nem tud *lege artis* eret vágni, nem találja el a vénát, holott — saját védekezése szerint — sohasem fordult elő, hogy *kétszer* kísérelte volna meg a műtétet, sőt *három chirurgiis után egy esetben azonnal eltalálta az eret.* (*Magyar y-Kossa: Régi magyar sebészekről. Népegészségügy. 1926. VII. évf. 437—444.1.*) 1598-ban Bethlen Gábor egyik hadvezére, gróf *Thurn H. Máthé* hideglelésbe esett és eret akart vágatni magán. Tábori sebészüik éppen nem volt, ezért az odavaló sebész művészetére bízta magát, aki már *hatodszor* vágott belé eredménytelenül a gróf bőrébe, mire megijedve a páciens dühétől, elszaladt. (V. ö. *Köbér (Coberus) Tamás* Sopron város főorvosa: *Observationum medicarum castrensium Hungaricarum decades très. 1685. 17.1.*) A megvágandó eret sokszor nem találták meg, ilyen kellemetlenségek megelőzésére különböző prophylaktikumjaik voltak. Pl. „Ha valakinek, mikor akarod erét megvágni, *ha meg nem esmerszik, így* vödöd eleit: végy egy szem szegfűt vagy kettőt, rágd meg és tarts szádban és fűjjad (fűiad): az erre föl mutattya magát, vagy kezén, vagy lábán, vagy fején leszen, akárhol legyen. Bizonyos dolog ez!“ (*Magyar-Kossa i. m. 439. 1.*) Az érvágás főindoka legtöbb esetben a *pénzszerezés* volt, *fiabochay József* Zala vármegye főorvosának kézirata szerint (Rossz orvosok bűnei. 1796. Akadémia kéziratai között) „*a chirurgusok csak arra törekednek, hogy a pesti utazás alkalmosságáéul kiüresedett erszényeket megtölthessék: ezért egyre, vagy kell, vagy sem, vágják a szegény tudatlan ember ereit . .* Elmondhatjuk ezt a kolerajárvány alatt történt érvágásokra is, azzal a súlyosbitással, hogy *nem csak a kapzsiság, hanem a tudatlanság is főoka volt az okatlan érvágásnak. Lenhossék Mihály* országos főorvos is kiemeli „Rövid Oktatás, mikiép’ őrizhesse meg magát kiki a napkeleti Cholérátul, és mit kelessék ezen nyavalyának első kitörésekor mívelni az Orvos’ megjelenéséig“ című utasításában, melyet az összes „Egészségre ügyelő kiküldöttségek“ és orvosok megkaptak, hogy „*főképpen kell pedig őrizkedni altul, hogy tapasztalt Orvos’ tanácsá nélkül soha se ér ne vágattasson*“, ennek ellenére a híres varsói *Bernslein* az érvágás, a piócázás és meleg vízen kívül semmi más gyógyszert nem használtat és ez nagyobb nyomot hagy a sebészmesterek körében, mint *Lenhossék* tudományos megfigyelésen alapuló utasítása. A varsói *Leó* veszedelmesnek tartja az érvágást, de a bismuth életveszélyes, mérgező adagait nem. Szatmár vármegye főorvosa, *Zaják Márton* ezt írja eddigi tapasztalatairól a vármegyének: „A felsőbb Helyekről érkezett Utasítások mellett az Epe mirigy ellen ezen Ns. Megyében *lég sikeresebbnek tapasztaltatott lenni az ér vágás, nem tekintvén a’ betegnek öregségét, avagy testnek gyenge állapottyátf!*“ A Magisterium Bismutival is tétetett próba, de ekkoráig még csak két betegnél jó sikerrel.“ (*Csanád vármegye levéltára 1686 1831.*) Ung vármegye rendel „minden orvosi szerek felett leginkább a *gondos érvágást* és Magisterium Bismuth-t“ ajánlják. (*Csanád vármegye levélt. 11071831.*) *Hoffmann Károly* csanádvármegyei főorvos a kolerakórház számára olyan „*tonsor*“-t keres, aki „*hirudines applicare, el venne sectionem instituere scial*“, azaz a piócákat fel tudja rakni és eret tud vágni. *Czieg-*

ler József Galíciába kiküldött orvos „Relatio“-jában (E Relatione Doctoris medicinæ Josephi Cziegler causa observandæ Cholera orientalis Leopolim exmissi dtº 3.º Julii 1831.) szintén állást foglal a piócázás és érnigás érdekében, mint a kolera nélkülözhetetlen gyógymódjai mellett. Markó János csongrádi seb orvos egyetlen gyógymódja az érvágás, mely az „édesdeden szenderítő haláltól“ is megment. (Csanád vármegye levéltára 11X30 1831.) Értelmes választ küld a vármegyének Zemplén vármegye főorvosa, Trombitás Sámuel: „Az Orvosságba nem követtem kizárólagosan sem egy, sem más ajánlott gyógy módot, hanem a' jőzán ész tanátsát, 's tapasztalásom után menvén, a' betegséghez képest használtam jobbára minden gyógy módból valamit.“ (Csanád vármegye levéltára 1142 1831.) Ezen szűk helyen felsorolhatatlan a vármegyéknek egymáshoz küldött gyógymódajánlásából az a rengeteg tévelygés, amit az oktan érvágással végebevttek. A járvány országoshírú papi gyógyászai valószínűleg csak azért nem kardoskodnak az érvágás mellett, mert nem merték megkísérelni a sokszor nehezen megtalálható véna megnyitását. A vármegyében dühöngő marhavész gyógyítására külsőleg ellenszer gyanánt szintén az érvágást (venaesectio) ajánlja Jós. Hoffner m(ed). D(oc). Artis Vetre Professor. (Csanád vármegye levéltára 951/1831.)

¹⁴ A 3 éve dühöngő marhavész nagyon megtizedelte az ország állattállományát, olyannyira, hogy a felvidéken már a járvány első napjaiban éhínség ütötte fel a fejét, ezért a helytartótanács egyes felvidéki marhakereskedőknek olyan útlevelet állított ki, amellyel az egész országban közlekedhettek és marhákat vásárolhattak. így Csanád vármegyébe is küld báró fiéyay János felvidéki királyi biztos marhakereskedőket bevásárlás céljából, azonban ezeknek útlevelét a strázsák nem respektálják s csak 21 napi veszteglés után engedik szabadon őket, ameddig a marhák leromlanak, úgyhogy azok eladása után eredménytelenül térnek haza. (Helytartótanács 23,053 1831. Csanád vármegye levéltára 1147 1831.) A helytartótanács a vásárokat még a járvány elején betiltotta, azonban „az élelmiszerek hiánya miatt, minden vasárnapon, délutáni isteni szolgálat után“ Makón marhavásárokat engedélyez. (Csanád vármegye levéltára 960 1831.) Csizsár János „makai mészárszékek árendása“ fialázs Ignác árendástársával egyetemben kéri a vármegyét, hogy a marhahús árát felemelhesse, mert „P. Makó Várossában minden Vasárnap Marha Vásárok esnének, — hanem a szántó vető lakosok, a' mostan gabona takarás Idején annyira el lévén foglalva, hogy az időt azon is meg venni készek lennének, vidéki Helységbeliek marhát nem igen hajtanak bé, a' Helybeliek pedig azt olly drága áron adnák, hogy már darab idő 'olta az hús vágatást tetemes káromal folytatnám, fialázs Ignátz árendástársamat 3 ló, 40 marhával Torontóiból át nem engedik“. (Csanád vármegye levéltára 1046 1831.) A vármegye engedélyezi a marhák áthajtását, annál inkább, mert a helytartótanács is felszólította, hogy a marhakereskedőket marháikkal együtt a kordonon, amennyiben „egészséges“ útlevéllel bírnak, engedje át. A marhahús fontját 9 krajcárban szabják meg, így 3 krajcárral drágábban, mint a kolera előtt volt.

¹⁴ Az egyetlen reáljogú gyógyszerár, melyet 1780-ban állítottak fel, I'orster Károly tulajdona. Battonyára 1833-ban engedélyez a hely-

tartótanács gyógyszerterát, melynek első tulajdonosa *Forster* segéde, *Seholtz János* „négy éve Makón dolgozó diplomatikus patikárius“ volt. Érdekes egészségügyi adat, hogy ebben az időben a 141,863 lakossal bíró Békés vármegyének is csak egyetlen gyógyszerára volt, de ez is csak úgy tudott megélni, ha a vármegye évi 40 fr.-al segítette. (*Zöldy János* békésmegyei főorvos közlése.) Makóra második gyógyszerárjogot 1826-ban kérnek, de csak 1846-ban engedélyezik. Indokul a következőt hozzák fel: „A N. M. M. Kir. Helytartótanácsnak a felállítandó gyógyszerárakra nézve fenálló kegyes határozata tekintetbe vétetik, melyben tudniillik minden tíz ezer lélekből álló népesedésre egy gyógyszerár felállítása rendeltetik; ehhez képest Makó Városában is, hol a népesedés 20 ezerre megy, egy Hlyen gyógyszerár kinyithatóságát lehetségesnek vélik, ha továbbá a jelen előhaladó század kórszelleme figyelembe jön, midőn nem csak a népesedés, hanem evvel együtt a pallérozódás is napról napra előhalad, s ide járulván még az is, hogy a minden napi tapasztalás szerint, *a gyógyszerárúsok közé a nagyobb szorgalom, pontosság, figyelmesség és ösztön az orvosi szerek kiszolgáltatásában az által neveltetik, ha a közönség nem egy gyógyszerárhoz kéntelenítettik folyamodni*, nem lehet a köz előmozdítása érdekében e tekintetből egy új gyógyszerár felállítását nem ajánlani. Helybeli gyógyszeráros, *Forster Károly* urat e részben kihallgatva, ez azt nyilatkoztatta, hogy gyógyszerárának *egy esztendei jövedelme tíz— ezerig, járvány betegség uralkodása alkalmával pedig 7—fi ezer forintig felmegy* és így tulajdon előadása szerint is a két gyógyszerár Makó mező városában is úgy felállhat, hogy mind a kettő a közönség várakozásának megfelelően.“ A gyógyszerár jogot 1826-ban *Simonyi István*, 1835-ben *Halta János* „gyógyszeres urak“ kérték. (*Csanád Sármege levéltára* 1308 1826., 1937 1835.)

Országos jellegű tünet volt az, hogy a betegek az orvosi segítséget bizonytalannak tartották s ehelyett mindenféle házi szerekkel kúrálták magukat s szívesebben keresték fel a kuruzslókat és papokat, mint a nagyon sok esetben csak „*pénzükre pályázó borbélysebeszket*“. Diplomás orvos, aki komoly számításba jöhetett, ebben az időben csak 5—600 volt az országban, ezek is nagyobb részt a fővárosban, vagy a megyék székhelyén laktak.

Hoffmann Károly megyei főorvos nagy gonddal rendezi be a 100 ágyas járvány kórházat. (Felszerelésének leltára *Csanád vármegye leltárában* 921 1831. fasc. VII.) Felállításának szükségességét, személyzetre stb. vonatkozó nézeteit *Methodus seeundum quam exorta in loco aliquo iné. Col tus (hóierà eontagiosa proeedendum esset* című értekezésében fejti ki, amelynek magyar fordítása 24—29. oldalon található. 6 fegyveres őr vigyáz a kórházra, hogy senki ki-be ne járhasson, csak az egészségügyi személyzet, lelkipásztorok és a comissarlus sanitatis. A kórház orvosának *Frbanits Mihály* kiszombori nótárius, borbélysebeszt ajánlja a következő indokolással: „*His omnibus institutis, sumniopere ueeessarius est rir aliquis, qui ad ordinem reetum in Nosoeomio servandum omni momento invigilet, qui ibidem in distincta domunculo habitans, frequenter eubilia aegrorum risitet, sripturae gnarus, medieamenta prae-scripta et adlata distribuat, imo ipse aegris Hoununeqiiam propinet el*

attendat ut ordinate propinantur, qui hirudines applicare, et venne sectionem instiluere sciat. Hoc scopo I). em Ur báni ts tonsorem propono.“ A zsidók külön kórházat rendeznek be, melynek költségét a hitközség fedezi. Nagylakon, Battonyán, Tornyán, ahol a vármegye egyetlen állandó kórháza van, is állítanak fel járványkórházakat. A járványkórházaktól idegenkedett a nép, az egész kolera alatt félig üresen állottak s csak útszéli vándorok voltak lakói (lásd 53—54.1.), ezért már szeptember 21-én feloszlatták s felszerelésük egy részét elárverezték, másik részét a megye magazinjába raktározta el. (*Csanád vármegye levéltára* 1431 1831; 393, 1049, 1841 1832). A kórházak fenntartása 2127 fr.-ba került, melyet az 1834 35. adóba vetik ki a községekre. A zsidók 253 fr.-t költöttek kórházukra, melyet 1835-ben fizetnek vissza a nemesi kasszába, ahonnan a pénzt kölcsönözték. (*Csanád vármegye levéltára* 983 1834, 783 1835.)

¹⁸ *Urbanits Mihály* igazolt nemes Veszprémből származott a Torontói vármegyei Kiszomborba, amelynek nótáriusa és borbélysebésze volt. *Hoffmann* főorvos az 1831-es okiratokban állandóan „JoM.*or“-nak nevezi, de ő maga is „mesterlegényével“ együtt folyamodik a vármegyéhez, hogy az 1831-es kolerajárvány alatt felmerült, megérdemlett bérét megkaphassa. (*Csanád vármegye levéltára* 283, 512 1832.) A borbélysebészség ebben az időben igen nagy jövedelemmel járó mesterség volt, a kolerajárvány idejére is teljes ellátás s napi 4 forinttal szerződtette a vármegye „hirudines applicare et venae sectionem instituere D.-em *Urbanits* tonsorem...“ Ekkor még a szegényebb magyar nemes nem tartotta megalázó foglalkozásnak az iparúzést, ez csak később következett be, mikor a külföld iparosainak hulladéka garmadával özönlött hazánkba. 1741-ben még a hatalmas főúr, *gróf Esterházy Ferenc* sem talált abban semmi kivetendőt, hogy mindenféle címei közé azt is oda tegye, hogy ő a pápai borbélycéh *örökös főcéh mestere*. V. ö. *Magyary-Kossá: Régi magyar sebészekről. Népegészségügy. VII. évf. (1926) 441. 1. Marna—Sümegehy: Nemes családok Csanád vármegyében* 211. 1.

¹⁹ *Urbanits Mihály* a hasonló nevű kiszombori nótárius és chirurgus fia. 1836—37. egyetemi évben szerzett orvosdoktori diplomát. 1836-ban Csanád vármegye tb. főorvosa, később Makó város állatorvosa (veterinarius), majd első *fizetéses* orvosa. Apjával együtt élénk szerepet játszott a város közegészségügyének történetében s Makó városában ő vezette be a közigazgatásba az eddig uralkodó kuruzslással szemben az *orvosi szellemei*.

1830-ban az egész környéken szűk termés volt. (*Szegni városi levéltár. Tanácsi jegyzőkönyv* 1831.) A vármegye magazinjai az *Epreskert*, a mai állami Internátus mögött terültek el, 1777-ben épültek. (*Csanád vármegye levéltárában* az 1777-es iratokban tervrajzul is megvan.) E magazinok körül építették a *katonai kvartélyokat*, amelyek környékén élénk és zajos élet uralkodott a számtalan korcsma és bordélyházak látogatottsága miatt.

²⁰ A *sóház* a Maros szabályozása előtt (1754) közvetlen a folyó partján, a mai villanyteleppel szemben levő sárga, saroképületben volt, amelyet a szabályozás után *sörfőző-nek*, majd *ásó- és kapagyárnak* ala-

kitoltak át. 1754 után a mai gimnázium és színház helyén építették fel az alacsony, nádfedelő *sóházak-at*, amelyekről kapta nevét a mai Kossuth-utca, amelyet régebben *Sóház-utcának* neveztek. A városnak tekintélyes jövedelmet biztosított a sószállítás. Az erdélyi só Aradon át ide irányítják, Szeged és Pest között Makó az elosztó állomás. (V. ö. *Eperjesy Kálmán*: A Maros szabályozása Makónál 1754-ben. Makó, 1927. Csanád vármegyei könyvtár 12. sz.) A megszorult vármegyék a járvány alatt a helytartótanács jóváhagyásával a sóházaktól vettek fel kölcsönöket, amelyeket a következő évi adóból fizettek vissza. (*Csanád vármegye levélt. 1127 1831. fasc. VII., Szeged városi levéltár. Tanácsi jegyzőkönyv 1759. sz. 1831.*) » *Consignatio Commissariorum Regiorum dtto 12-ae Julii 1831. Nro 19,574 c. reprimendum Cholerae morbum exmissorum. 19. Laurentius L. B. Orczy de Eadem, Comitatus Aradiensis Supr. Comes. Comitatus: Aradiensis, Csanadiensis, Csongradiensis. Civitas: Szegedinum. Helytartótanács Exmissio Commissariorum Regiorum. Linzbauer: i. m. Töm. 3. Sect. IV. 65 pag., Csanád vármegye levéltára 1022 1831. fasc. VI.) A 39. lapon közölt rézmetszetű arckép *Edinán Gábor* akadémiai tag által sajtó alá rendezett *Czucz István*: Arad történelmi leírása (1831) c. művéből való. *Báró Orczy Lőrinc* előbb csongrádmegyei administrator, 1830-ban Arad vármegye főispánja, a kolerajárvány alatt a fenti vármegyék és Szeged királyi biztosa. Nagy érdeme van a járvány leküzdésében, vasakarattal, tántoríthatatlan bátorsággal hajtotta végre rendeleteit, amint maga írja: „*valódi magyar vér buzog ereimben, aki hízelkedni nem tud, és aki nyílt szivátsót senkitől sem kér kölcsön*“. Az ő érdeme Aradnak a szabad királyi városok közé iktatása (1834) és az aradmegyei közpórház megnyitása. (1876. dec. 8.) V. ö. *Márki*: Arad vármegye és Arad szab. kir. város története. Arad, 1895. II. k. 521., 533. 1.*

²³ *Bittner Imre* Arad városának főorvosa, akit *báró Orczy Lőrinc* királyi biztos maga mellé vesz consiliariusnak és hogyha a körzetéből kolerás megbetegedést jelentenek, oda azonnal kiküldi orvosát a betegség *valódiságának* megállapítása végett. A járvány ideje alatt két ízben járt Makón. Szepes vármegyében, Késmárkon született. Diplomáját a Pesti Universitástól 1825.26. egyetemi évben nyerte. (*Höygyes*: Emlékkönyv . . . Budapest, 1896. 233. 1.) Az *Orvosi 7*^{dr}-ban jelent meg „*Idő- és kór járat nemes Arad megye borosjenői járásában 1848-dik év második felében*“ című dolgozata. (1848. IV. évf. 18. sz.) Arad vármegyében a főorvos ebben az időben *Rózsa József* volt.

Prof. *Bugát Pál*: A' cholera Oroszországban . . . című eredeti kéziratokból összeállított közleményében említi, hogy Oroszországban az 1831-es kolerát három évig tartó marhadög előzte meg. Nálunk, hazánkban a kolerával egy időben országos jellegű marhadögvész is uralkodott. Némely öreg paraszt még ma is közmondásképpen emlegeti: „*Marhadög után emberdög*“. (*Schdel Bugát*: Orvosi Tár. 1831. V. füzet 113.1.) A helytartótanács jun. 5-én utasítja n megyei főorvost, hogy az apátfalva! marhadögről időről-időre tegyen jelentést. A leküldött állatorvos *Jós. Iloffner* m(ed). D(oc). Artls Vetre Professor *antras-nak (Milzbrand)* találja az. apátfalva! marhavészt s külsőleg *érvágást*, belsőleg *antiplogisticis salina-l* ajánlott. (*Csanád vármegye levéltára 351,1831. fasc. VI.*)

⁴⁵ A .szabadvásárok betiltása nagy kárt okozott úgy a városnak, mint a lakosságnak. Makó városának 4 vásártartási joga volt, hármat a *Judicai-t*, *Szt. István napi-t*, *Erzsébeti-t* 111. Károly adományozta 1724. július 9-én, (eredeti adománylevel *Makó rt. város levéltárában*), egynek tartási jogát pedig, a *Szt. Iván napi-t*, a püspöktől vásárolták meg. 1831-ben a 3 országos vásárt *Kúsz Sámuel* és *A'IAS Ferenc* „makai árendások” bérelték évi 525 fr.-t, de kérik a bérösszeg elengedését, mert „az árendát csak tulajdon erszényünkből kéntelenek volnánk ki pótolni”. A helytartótanács rendeletéi miatt, részben a tavaszi marhavész, részben a kolera miatt egyiket sem tarthatták meg. Szegeden nemcsak a vásárárendások, hanem a sörház, híd, kocsmák bérlői is kérik a bérösszeg elengedését. (*Tanácsi jegyzőkönyv* 1831. *Szeged városi levéltár.*) A drágaságot is nagyban fokozta a vásárok betiltása.

⁴⁸ Úgy ez a vers, valamint a 15. 1. 10. jegyzetben közölt „csórna” nóta a pestises időkből származik. A 36. lapon közölt koleranótát még *Magyary-Kossa* is énekelgette gyerekkorában Szabadkán, egyik szegedi tanulóársától tanulta, de *kolera* helyett *korelá-t* mondtak. Csanád vármegyében is *korelá-n&k.* hívja a nép a *kolerá-t*. *Magyary-Kossa* szerint a csórna tulajdonképpen *pestist* jelent. *Gárdonyi Géza*: A láthatatlan ember című regényében szintén *csórának* nevezi a *pestist*. Pl. „*A Jó zsoldárait is elvitte a csórna.*” *Magyary-Kossa* a következő értékes tanulmányt írta e mű számára a *csórna* régi betegségnevről:

Pais Dezső nagyérdekű tanulmányában „Régi személyneveink jelentésana” (*Magyar Nyelv*, XVIII. k. 29.1.) olvasom ezt a régi magyar személynevet, melyhez a szerző azt a megjegyzést fűzi, hogy „a *csórna*—*csuma* a *Magyar Tájszótár* adatai szerint valami betegséget jelentett”. A *csórna* vagy *csuma* valóban egyike a mi régi betegségneveinknek, mert a szamosujvári városi levéltár jegyzőkönyveiben többek közt az áll, hogy az 1742-iki pestis alkalmával a város megbízta *Gajzágó Kristóf* papot, hogy a *csumás embereket* gyóntassa meg. (*Szongott*: Szamosujvár monogr., II., 301.1.) Talán nem csalódom, ha a *csomá-t* a *csomó-val* hozom kapcsolatba és a szó eredeti jelentését kelésre, tályogra, golyvás daganatra magyarázom. Ugyanis a pestisnek leggyakoribb és legszembeötlőbb tünete éppen az volt, hogy a nyakon, a hónaljban és az ágyékban a gyulladáshoz nyirokmirigyekből hatalmas *csomók*, *kelések* képződtek, úgy, hogy a régi (latinul író) orvosi szerzők sokszor a pestist magát is csak egyszerűen *Imbo-nak* vagy *carbunculus-nak* (a németek *karfunM*-nek) nevezték. A *csomó* vagy *csomózás* pedig mindenféle kelést, büttyköt, golyvát is jelentett a régi nyelvben. („*Tsomózás a testben*: tuber, ein höcker oder *beule* am leib” (*Pariz Pápai szótára*, 1767.); „Golyvárul, mely *csomózásnak*, vagyis inkább szakának nevezetik” (*Szentmihályi*: Házi orvosságok, 1791.); itten a duzzadt skrofulás nyaki mirigyeket jelenti.) Ennél fogva a régi személyneveink közt gyakran előforduló s ma is élő *chomos* (*csomós*) név régen körülbelül synonym értelmű lehetett a *Gyltvás* (*gilvás*, *golyvás*)-sa\ (*Oklccélszótár*: *golyvás* c. alatt.)

Engem különben nem is annyira a *rsomd*-nak kezdeti „kelés, tályog. golyva” és későbbi „pestis” jelentése érdekel, mint inkább a *Magyar Tájszótár* r-btin olvasható az a szólásforma, hogy „*vigyén el a csórna!*”;

továbbá, hogy valami ilyesztöt („*olyan mint egy csuma*“) is jelent. A *irigyen el a csorna!* kifejezést magam is hallottam egy szentmártonkátai (Pest m.) embertől, ki magyarázatul azt mondta nekem, hogy „olyanformát jelent, mint mikor az ember azt mondja, hogy vigyen el az ördög“. Mindez arra a közeleső föltevésre vezet, hogy a *Csorna* talán személyesített alakja, mythoszi betegség-démonja lett a pestisnek, mint ahogy ártó szellemmé lett a magyarság néphitében a *Fene-Asszony*, a *Guta*, a *Csuz*, az *Iz* stb. Ezt a föltevésemet még jobban megerősíti az, hogy *(lefele)* szerint már a régi keleti népeknek megvolt az ő külön pestisdémonjuk s a későbbi időkben még gyakrabban nyomára akadunk ennek a démonnak, kinek befolyását azután tudvalevőleg a pestisbetegek védőszentje, szent Rókus, ellensúlyozta. Az oláh köznép ma is ijesztő formájú, rettenetes asszonyszemélynek tartja ezt a démont, ki az emberek szívével táplálkozik és járvány idején sorrajárja a legkisebb falvakat is, sereggestül pusztítva a sok bűnös embert. Az oláhok *maica calátorarea-nak*, az „utazó anyának“ nevezik ezt az ártalmas betegség-szellemet. Nem lehetetlen, hogy némely vidéken a magyar köznép is lovon száguldó szörnyetegnek képzeletét a pestisdémont, mert ugyancsak a már említett szentmártonkátai embertől hallottam azt a kifejezést is, hogy „*olyan nagy mint a Csorna lova!*“ Mindenesetre kívánatos volna, ha nyelvészeink és folkloristáink a kérdésnek ezt a mythikus jellegű részét is figyelmükre méltatnák.*

Talán nem fölösleges, ha végül azt is megemlítem, hogy a *Pais Dezső* tanulmányában felsorolt idevágó néhány személynéven (*Vak, Csipa, Sükete, Finta, Fintör, Fintor, Csorba, Balog*) kívül még hosszú volt a sora azoknak a tulajdonneveknek, melyek valami szervi fogyatékoság vagy rendellenesség révén lettek személynévekül ráruházva a régi magyarokra. Elég, ha csupán az *Oklevélszótár* adatainak (felületes) átböngészése után emlitem fel itt a következőket: *Chomos* (csomós**), *Kaponyas* (nagyfejű, vízfejű, 1367-ből), *Segges* (1402-ből), *Thökös* (1531-ből), *Béna* (béna? 1095, 1240). *Chunka* (csonka; mancus, mutilus, 1320-ból), *Felkez* (félkéz, 1493), *Felzemeiv* (félszemű, 1413), *Santha* (1367), *Agyatlan* (stupidus, 1389), *Filetlen* (1364), *Nyakatlilan* (1447), *Nyeluethlen* (1398), *Orrothlan* (1376). *Cheehcs* (csécses? a *Magyar Tájszótár* szerint a. m. himlőhelyes; 1480-ból), *Chicportos* (csoportos; szótáraink „complicatus“-ra magyarazzák, ennek azonban nincs értelme; nézetem szerint a *csoport* ebben az esetben valami daganatot jelentett, mert *Cseh Márton* könyvében („Lovak orvosságos megpróbált új könyvecskéje“) *csoportos lábú ló* a. m. pók ős lábú, *Gierhes, Gemrhes* (görhes, sovány, beteges, 1430), *Pivp* (púp, gibbus, 1506), *Piipus* (púpos, 1408), *Sebes. Cympa, Chympa* (cimpa, naso torto, 1288), *Gune* (?), *Gewnye* (gönye, görbehátú, púpos,

* Megjegyzem még, hogy a *Magyar Nyelv: XV* k., 18.1. szerint *csuma* a bolgároknál, szerbeknél, ruthéneknél, oroszoknál, lengyeleknél és törököknél is „fekélyes daganatot, pestist“ jelent.

** Púpost Is jelentett. *Pethő Gergely* említi a krónikájában, hogy Kálmán király „pelip nyelvű (hebegő) és *csomós hátú* vala“.

nyomorék, 1240 és 1468), *Gurbe, Geierbe* (görbe, gibbosus, 1398), *Kanczal, Kayla* (kajla, görbe, 1480), *Kopoz* (kopasz, 1312), *Korch* (korcs? 1439), *Nywlajakw* (nyulajkú, cum labio leporino, 1436), *Kupa* (himlőhelyes? 1135), *Zakadth* (szakadt, 1418-ból; az *Oklevélszótár* szerint „paralyticus, gliederlahm“, kérdőjellel; azt hiszem, inkább bele-szakadt, sérves, herniosus).

²⁷ *Balásházy János*: Az 1831-dik esztendői felsőmagyarországi zendüléseknek történeti leírása. Pesten, 1832. *l>r. Lauschmann Gyula*: Adatok a magyarországi járványok történetéhez. Székesfehérvár, 1898. 54-55.1.

²⁸ Gyerekkoromból emlékszem, hogy a református ó-templom előtt felállított malomkőről vasárnapi istentisztelet után *publikálták* ki, hogy kinek mi van eladni valója, kinek van szüksége béresekre stb. A háború alatt ez a népies szokás megszűnt, a malomkerekek is eltűntek a templombejárók előtt.

²⁹ 1831-ben a zsidók rabbija *Ullrnan Salamon*, a hitközség jegyzője *Schweitzer Fábán*. Az 1824 25. összeírás szerint 146 családfő élt Makón. (*Izr. hitközség archívuma. Kecskeméti Annin* főrabbi közlése.)

³⁰ Az orvosok előtt teljesen ösmeretlen volt a kolera s csak az egyes orvosi közleményekben a *szerezők* által leírt tüneteket keresték a betegnél s így sűrűn előfordult, hogy a koleras haláleseteket más diagnózissal könyvelték el.

³¹ Híres volt a környéken a szegedi piarista házfőnök, *Gruber József* és előbb Makón orvoskodó, később Horgosra elkerült *Cseresznyés Sándor* csodacseppjei. Az utóbbi oly sikeresen alkalmazta gyógy módját, hogy Horgoson, *Beizner* feljegyzése szerint egyetlen áldozata sem volt a kolerának. (V. ö. *Beizner*: Szeged története. Hl. k. Szeged, 19(X. 181., 183.1.) A szegedi levéltár egykorú iratai és tanácsgyűlési jegyzőkönyvéből kizsedegettem, hogy úgy *Gruber* atya, mint *Cseresznyés* csodacseppjei közönséges citromfűből (*Melissa officinai is*) készült *spiritus aromaticus*, mely a régi idők igen kedvelt és minden baj ellen használt gyógyszer volt. Szeged városa két métermázsa *melissa-t* kér a helytartótanáctól, de *Lenhossék* szerint ennyit az egész Pesten sem lehet találni s így nem küldhet. Ebből is látszik, milyen keresett kolera ellenes gyógyszer volt Szeged környéken a *spirilus aromalicus*. (*Tanácsgyűlési jegyzőkönyv* 1650. sz. bejegyzése 1831-ből és egykorú iratok *Szeged városi levéltárban*. V. ö. *Magyar-Kossa*: Hazai gyógynövények hatása és orvosi használata. Budapest, 1927. 158. 1.)

³² Makó városának *tisztikara* 1831-ben, akiknek a város részéről tevékeny részük volt a kolerajárvány leküzdésében: *Bálint Nagy Mihály* városbíró, *Török József* esküdtbíró, *Kotsis István*, *Apjok János*, *Szentpéteri Sándor*, *Vajda Péter*, *Barna János*, *Borbola Mihály*, *Kis Gy. János* esküdtek, *Bánfy Péter* notárius.

³³ 1826-ban a vármegye elrendeli, hogy Makó város diplomás orvost szerződtesse kuruzslfti helyett, akinek fizetését a püspökkel együtt a tanács szabja meg. A díjazás 180 pengő, amiért köteles az orvos a város adófizető polgárait ingyen gyógyítani, sőt köpülőzést, érvágást, foghúzást is ingyen végezni. Természetesen erre az alacsony fizetésre nem akad diplomás pályázó, amiért jobb javadalmazást ígérnek: ingyen lakás.

400 pengő évi fizetés, 12 öl puhafa, 10 kocsi szalma, 50 köböl zab, 800 porció széna és ennek szállítására 6 ingyen kocsi. Mostmár pályázó is akad, *Cseresznyés Sándor* orvosdoktor, aki elfoglalja állását, de még 1829-ben arról panaszkodik a vármegyének, hogy mindezideig Makó városától fizetést nem kapott. Megúnva a folytonos, eredménytelen könyörgést, épen a kolera kitörése előtt 1831. tavaszán *Horgosra* távozik, ahol saját találmányi! gyógymódját (1. 31. sz. jegyzetet) oly sikeresen alkalmazta, hogy egyetlen áldozata sem volt a járválynak.

⁸⁴ *Iteizner*: Szeged története. III. k. Szeged, 1900. 182. 1.

³⁴ Általános szokás volt úgy a pestis, mint a kolerajárvány alatt az átvonuló járványorvost is contumáciába vetni s csak a hatóságok mentették ki őket, mert a kordonon szolgálatot teljesítő strázsák az orvos személyét sem tartották kivételnek, hogy nem fertőzi meg a ragálymentes helyeket. Ugyancsak országos jellegű volt az a hiedelem is, hogy az urak, a zsidók és az orvosok mérgezik meg a lakosságot. A pestis járványok idejéből származik ez a gyanúsítás is, amennyiben a *kolerajárvány csak gyógymódjában hozott újat, de egyebekben a pestisjárványok szokásai és balhiedelmei újultak fel*. *Muraközi Sámuel* írja Kecskemétről 1739-ben a pestmegyei alispánnak a pestises időkből: „a kiknek Szegeden grassáló pestiskor a borbélyok italt attak, azok nagyobb részről azután csakhamar e világból kimúltak. Itt való postamester úr deákjának oly formán lett meghalása, a ki minekutánna a lazaretumban, mint infectus vitetett volna, (amint a melléje rendeltetett gondviselő ember referálta) addig is, *míglen a borbély italt nem adott nékie, szépen beszélteit, de mihelyt azt béatta, az után egy óráig sem élt*, mellyekre nézve, irtózáván túllök a kösség, a tts tanács éppen reá nem veheti őket, hogy házaikhoz admittálják a borbélyokat még most is“. (*Magyary-Kossa*: Két levél az 1739. évi pestis idejéből. Népegészségügy. VII. évf. (1926) 669. 1.) *Dr. Nagy József*: A cholera Nyitra megyében 1831—1874. Nyitra, 1876. című munkájában írja: „*Kracsun István* megyei esküdt vallja, hogy a *chrabori* vendéglős értesítette, hogy az ottani nép között az a hír van elterjedve, hogy ő *egy palack mérget szállított a chrabori vendéglősnek a falu lakosságának* [/'mérgezésére s mivel ez nem volt hajlandó erre a munkára, hangosan megfedte: na, miért nem csinálsz már valamit, mindenütt halnak már az emberek, csak Chraboron nem“. A katonaságot is meggyanúsítják. *Sándor Miklós* tót-sróki földesúr figyelmezteti *Landek Ferenc* sebészt, hogy ne menjen a faluba, mert a nép mint méregkeverőt megölni készül.“

³⁶ *Dr. Magyary-Kossa Gyula*: Orvosi gyakorlat a régi Magyarországon. Orvosi Hetilap. 1920. évf. 445. I.

³⁷ *Dr. Thanhoffer Lajos*: Az állatorvosi tudomány és állatorvosi tanintézetünk története. Budapest, 1888.

³⁸ *Hóka József* makói születésű, 1816- 1836-ig Makón működő igen jeles római katolikus pap. A kolerajárvány alatt éneklőkanonok (canonicus cantor), később általános helynök (vicarius generális). Az egyházi és hazai jogok meg nem félemlíthető harcosa (*intrepidus defensor*). 1849-ben a cs. és kir. temesvári haditörvényszék köteléaltali (patibulum) halálra ítéli, majd húsz évi börtönre változtatja át. 1852-ben szabadságát

visszakapja, de rangjától megfosztják s mint egyszerű barát (simplex sacerdos) a radnai Franciscanusok kolostorába vonul, ahol 1858. május 17-én meghal és eltemetik. A járvány alatt házról-házra járt *betegeket gyógyítani*, vagy ahol már erre nem volt szükség, az utolsó kenetet feladni. Segédlelkészével, *Major János* capellanussal esténként kijártak a temetőbe, ahol a szertartás nélkül eltemetett hitsorsosok sírját beszentelték. (*Schematismus eleri Dioeesis Csanadiensis pro Anno Domini 18M.* 89 pag., *Hezdán József* pápai praelatus közlése, egykorú okiratok *Makó város és Csanád vármegye levéltárában.*)

³⁹ *Szirbik Miklós—Eperjesy Kálmán*: Makó várossának közönséges és az abban levő reformata ekkle'siának különös leírása 1835—36-ban. Makó, 1926.

⁴⁰ A vármegye 1831. évi lakosságának számarányára vonatkozó adatokat lásd: *Kényes Elek*: Magyar Országnak, 's a' hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1839. IV. k. Csanád vármegye 141—153.1., *Eresei Dániel*: Statistica. Debrecen, 1814.

⁴¹ *Csanád vármegye levéltára* 680, 707, 708 1832.

⁴² A gyógyszerek nagyban való elárúsítása egészen 1834-ig a vaskereskedőknek (ferri mercator) meg volt engedve.

⁴³ A vásárok eltiltása (I. 25. sz. jegyzetet) nagy szegénységet, pénztelenséget okozott a nép körében. Csanád vármegyében ekkor már igen ki volt fejlődve az úgynevezett „*kofdlkodás*“, *zöldséggel* s ebben az időben már *hagymával* is utazgattak egyik vásárról a másikra.

⁴⁴ *Az elhaltak hivatalos kimutatásának megbízhatatlanságára vonatkozólag* érdemes összehasonlítást tenni az egyházak anyakönyveiből a járvány előtti és utáni évek halottairól. *4 reformátusoknál* meghalt: 1830-ban 407, *1831-ben 905, 1832-ben 5t>9, 1833-ban 296. A római katolikusoknál*: 1828-ban 291, 1829-ben 211, 1830-ban 263, *1831-ben 532, 1832-ben 345, 1833-ban 187.* A reformátusoknál fel van jegyezve a halál neme is: sínlődésben elpusztult 208, hideglelés, forró hideglelés, gyuladózó hideglelés 118, kelevény 66, *bizonytalan 40, nehézség 41, patéts 47, dagadozás 13, szárazbetegség 25, fulladozás 14, öregség 18, veres himlő 127, gyermekszülés 11, hirtelenhalál 6, hektika 12, köszvény 11, szélütés 14, vizibetegség 7, hurut 6, süly 11, epedög (cholera) 26, hasmenés 19, bélgyulladás 13, tüdőrothadás 6, pokolvar 4, sárgaság 2, csömör 2, tökösség 2, vérfolyás 3, tüdőgyulladás 3, gyomorgyulladás 2, fene 2, hányás 3, nyavalyatörés 2, időtlenség 2, görts 2, májgyulladás 1, torokfájás 1, fejtödzés 1, szívfájás 1, agyonveretett 1, kos összetörte 1, vízbefult 1, megszakadás 1, vizelet megrekedés 1, velőgyulladás 1, ínángatódzás 2, köhögés 1, nyilaldozás 1. (fief. és róm. kai. anyakönyvek az 1831-es évről.)* Az 1831-es év őszén nagy pusztítást vitt végbe a gyermekek közt a *patéts, veres himlő.*

⁴³ *Csanád vármegye levéltára* 1434 1831. fasc. VIII. *Szeged* város tanácsa volt az egyetlen, amellyel a királyi biztos meg volt elégedve. A vármegyéktől nem búcsúzik olyan barátságos hangon, mint Szegedtől: „Ns. városnak már eleve is tett Kendelményel olly jók és tzél írú-

nyosak voltak, hogy azoknak megváltoztatására nem is igen volt okom.“
Szened városi levéltár 2855,1831. *Tanácsgyűlési jegyzőkönyv.* 1915 1831.)

⁴⁶ *Dr. Lausmann Gyula:* i. m. 52. 1.

⁴⁷ A „tanya“ rendszer ebben az időben már ki volt fejlődve, sőt a házhelyosztással kapcsolatban kényszerítik a tanyai, „szállásbeli“ lakosokat, hogy a városban számukra kimért portákra házakat építsenek.

⁴⁸ *Csanád vármegye levéltára* 1362 1831. fase. VII.

⁴⁹ *Csanád vármegye levéltára* 1066/1831. fase. VI.

⁵⁰ *Makó város levéltára* 1831. iratok.

⁵¹ *Csanád vármegye levéltára* 1409 1832.

⁵² *Csanád vármegye levéltára* 1144 1831. fase. VII.

⁵³ *Szegeden* „nagyon tisztelendő h'remayer György alesperes szeptember 18-án közönséges hálaadó ünnepet és búcsút hirdet“. (*Szeged városi levéltár. Tanácsi jegyzőkönyv.* 1831.)

⁵⁴ V. ö. *Halásházy János* i. m. és *Lausmann Gyula* i. m. (27. sz. jegyzet.)

⁵⁵ *Csanád vármegye levéltára* 283, 391, 393, 430, 434, 648, 682, 1232, 1230, 1253, 1254, 1309, 1317, 1407, 1409, 2069, 2070, 2071, 2072, sz. aktái 1832-ből. *Linzbauer* i. m. Tom. III. Sect. IV. 491, 493, 495, 497 pag.

⁵⁶ V. ö. *Egyházak anyakönyveinek másolatai.* (*Csanád vármegye levéltára.*)

A »KIS KOLERA« CSANÁD VÁRMEGYÉBEN 1836-BAN.

Kis kolerának nevezte a nép az 1836-os országos járványt, mert pusztításában nem volt oly nagy méretű, mint az első, 1831-ben lefolyt „nagy kolera“. Még ki sem heverte az ország a nagy járvány költségeit, 1835. őszén ismét olyan híreket hozott a helytartótanáctól a posta, hogy az olaszok felől a veszedelmes epekörság hazánk felé közeledik. Épen úgy, mint az előző járvány alkalmával az összes hatósági intézkedések eredménytelenek maradtak s 23 megye és 13 törvényhatósági város 766 helyiségében ismét 42,983 áldozatot követelt a kolera.¹

Csanád vármegyében július havában jelentik az első megbetegedést a battonyai járásból, melyet csakhamar követnek Makóról és a környező falvakból is újabb megbetegedések. A vármegye orvosi ellátása semmiben sem javult öt év alatt. *Hoffmann Károly* főorvos 1834-ben „váratlan körülmények“ között meghalt s helyette *Meskó Jánost*-nevezik ki megyei főorvosnak, akivel a vármegye közigazgatásába beköltözik a modern közegészségügyi szellem. Korának éles eszű, képzett orvosa volt, aki hivatalának elfoglalásakor látta azt a sok tennivalót, ami reá várt. Csekély képzettségű sebészek, bábák, javasasszonyok kezében volt akkor még a közegészségügy, a főorvosok olyan sűrűn változtak, — mert a diplomás orvos elhelyezkedése akkor még nem volt nehéz. — hogy tevékenységüket ki sem fejthették, az uralkodó kuruzslórendszerre befolyással nem lehettek. *Lutz Ferdinnd*² a battonyai járás sebésze nyugdíjba ment, helyette *Porolny Józsefet* nevezik ki a battonyai seborvosi hivatal élére. Időközben Makón letelepszik *Abelesz József*, Nagylakon pedig járási seborvosi

Meskó János

Csanád vármegye főorvosa (1834—1885) és az 1864-ben megnyílt megyei közkórház első igazgatója (1864—1873). A kolerajárványok alatt kifejtett ügybuzgó fáradozásáért királyi elősinerésben részesült

hivatalt szerveznek, melynek élére évi 200 forint fizetéssel *Sándor Athanasius*⁴ orvosdoktort állítják.

A járvány lefolyása alatt orvosokban nem volt hiány, mert a battonyai járást kivéve sehol sem öltött nagyobb mértéket. Június 20-án kezdődött, szeptember végén be is fejeződött. Meghaltak összesen 853-an, Makón 127, Apátfalván 9, Csanádon 11, Nagylakon 61, Tornyán 60, *Battonyán 390*, Palotán 82, Földeákon 8, Kovácsházán 72, Kevermesen 53? Csak a battonyai járásban pusztultak el sokan, aminek oka a teljesen műveletlen oláh és rác lakosság gyógyszerektől való irtózása és az orvosi személyek segítségétől való idegenkedése volt. A helytartótanácsnak is feltűnik a nagy halandóság s kevermesi *Tököly Péter* főispán figyelmét felhívja a Battonyán uralkodó babonás előítéleteken alapuló visszás állapotokra:

Ezen Megyének *Haton t/a* helységében kiütött, valóságos Epemlrigy jelenségeivel mutatkozó nyavalya folyamósáról, f. é. Július 16-ról 647. sz.

alatt költ Felterjesztéssel bemutatott orvosi Tudósításból az tezcven ki, hogy a' kérdéses nyavalya *Batonya* helységének leginkább Rác és Oláh lakosai között, kik tudniillik a megrögzött babonás előítéletek hiedelménél fogva, jobbára minden orvosi segedelmet megvetvén, a bizonytalan kimenetelű sorsra bízzák magukat, — az innét eredhető számos halandóság és egyéb szerencsétlen következtéseknek megelőzése végett, — az Aradi görög nem egyesült szertartású püspök mai napon innét felhivatik, hogy a maga szertartásbeli egyházi személyeket oda utasítsa, mely szerént az említett Rác és Oláh népeiséget minden szelidebb módon a káros előítéletek elhagyására és az üdvös orvosi tanácsatok és rendeletek hív követésére hathatósan buzdítsák; — mi felől titulált uraságod kellő tudomás végett ezennel értesítetik. Költ Budán die 2. Aug. 18315. (*Linzbauer* i. m. Töm. 3. Sect. 5. 163 pag.)

Meskó János főorvos, aki az első járvány alatt Derecskén volt járványorvos, előszedve az előző években szerzett tapasztalatait, nagy ambícióval fog a járvány letöréséhez, természetesen eredménytelenül. Kutatja a betegség okát, de épen úgy eltévelyeg a bizonytalanságban, mint korának többi orvosai. Nem veszi komolyan a seborvosok jelentéseinek azon részét, hol a betegség okainak óhajtják magyarázatát adni. A nagylaki fiatal orvos, *Sándor Athanasius* azt írja, hogy „több napok óta reggelenként a helybéli lakosok valamely bűdös gőzt tapasztaltak a levegő égben“, vájjon nem hozható-e ez a megfigyelés összefüggésbe a kolerával? *Meskó* főorvos *Rövid Értekezés-Sben* arra a meggyőződésre jut, hogy a járvány okának „megfejtése a késő maradéknak is megfejtő törekvéseit semmivé teendi“.⁰

Rövid értekezés

a Kelet-Indiai Choleráról, vagy az Epemirigről, mely a folyó esztendő Július, Augustus, és September Hónapokban, mint járvány nyavalya ezen Tekintetes Megyében uralkodott.

Ezen nyavalyának első nyomdokai Csanád vármegyében Batonyai Helység, és P. Makó Városában mutatkoztak, de nem sokára Tornyán, Kovácsházán, Kevermesen, Iratoson, Palotán, Nagylakon, Csanádon, és Apátfalván is dühösködni kezdett. A fő beteges tünetények, mellyek jelenleg tapasztaltattak, a következők valának: A cholérától meglepett ember ereiből kivetkezik, reszket, a tagok bágyadsága főfájással, szédüléssel, szorongattatással, nyughatatlansággal előáll; ezen beteges jelenségekhez hozzájárul a nyomó érzelem a szívgödörben, borzadással egyvelege* melegség, mely a hátat keresztül fürja; ezekre ni következőnek hascsikarások, undorodás, émelygés, melyek után beáll a szünet nélküli való hányás, és hasmenés. A lélekzet vétel nehezedik, a szorongattatás nagyobbodik, a szomjúság növekedik, a száj kiszárad, a nyelv meghidegszik, és elkékül, a szó elváltozik, a külső tagokban görcsök elő-

állnak, az érverés is gyengül, és megszűnik; a szemek béésnek, és kék karikával bélyegezetnek, az ábrázat elhalaványodik, az lélek el csügged, és a halállal való küzdés nevekedik. Ily szomorú helyzetetéseben a betegek gyakorta 24 óra alatt, némely esetekben pedig második vagy harmadik napon az örök életre által szenderegnek.

Valóban fontos, és megmagyarázatlan kérdés támad, *mitől? és miből veszi eredetét ezen öldöklő nyavalya?*, mely mind ekkoráig az Orvosok emlékezetét felül haladó üdörl, sem Hazánkban, sem Európa más Tartományában mint járvány nem tapasztaltott. *Ezen kérdésnek megfejtése a kitannlhatatlan, és megmagyarázhatatlan természet titkaihoz tartozik*, mert bármely hypotesiseket előállítsunk annak magyarázására, elégtelenek, és homlok egyenes ellen elvekkal megsemmisítetnek. így pl. vágnak, kik *a levegőben csak nagyító üveg által látható kis állatokban keresik ezen nyavalyának indító okát*, de amennyire ingadozó legyen ezen állítás, abból is kitetszik, ha t. i. azt tekintetbe vesszük, hogy nem csak azon idő tájban, midőn a Cholera uralkodik, ezen kis állatocskák nagyító üveg által a levegőben látzattatnak, hanem bármely idő tájban ily vizsgálat alá jöjjön a levegő, ugyan azon állatok szembe tűnök lésznek. Mások vágnak, kik *új víz különös tulajdonságaitól származtatják*, de ezen állítás is megtzáfoltatik avval, hogy ugyan azon éghajlat alatt lakozó emberek egy helységben meglepettetnek a nyavalyától, midőn ugyan azon Idő tájban a szomszéd helységben lakozók mentesek maradnak a betegségtől. Vágnak mások, kik *egyenesen a ragad lány által ezen nyavalyának terjedését magyarázzák*, de ezen állítás is ingadoz, ha szemügyre vesszük, mind azon közbátorsági rendszabályokat, melyek ezen nyavalya továbbterjedésének meggátlására tétetődtek, s mégis mind ezen kemény, szoros rendeletek és bezárások mellett is a nyavalya messze vidékre, 1<M) mértföldekre terjedett és kifejlődött. *Mi legyen tehát az oka: földrengések, l'lánéták megmagyarázhatatlan magnetieus ereje, vagy tán földünknek megváltozott levegő köre f Ezek mind oly kérdések, mellyek megfejtése a késő maradéknak is megfejtő törekvéseit semmivé teendi.*

Még egy kérdés megfejtendő, vájjon ragadós-e ez a nyavalya, vagy nem y Ambátor mind a két részre sok fontos okokat lehet előhozni, mindazon által *a taixiszlalásokból azt kell állítanom, hogy valóban ragadós*, mert valamint 1831-ban úgy most is sok helységekben több házából az egész háznép kihalt . . . Ami pedig az *életkort* illeti, az. sem gyermeknek, sem a legszebb virágzó életnek, sem erősnek, sem gyengének nem kegyelmez. Különös még az is, ami az orvos figyelmét magára vonja, hogy azoknál Is, akiknél a nyavalya ki nem fejlődött, haskorgások, hascsikarások és hasmenések tapasztaltattak, melyek valóban a ragadványnak jelel, mert aki a hasmenésnek orvoslását elmulasztotta, azon a nyavalya kitört.

A ml (Halig az *orvoslását* ezen nyavalyának illeti, az az individuális test alkotáshoz és a betegség természetéhez képest különbféle volt: ahol

a tagok márvány hidegsége, és megfeketedése, ahol a szónak megváltozása, és az érverésnek megszűnése mutatkozott, ottan a halál elkerülhetetlen volt, ahol pedig az érverés bármily gyengén is jelen volt, ottan igen jó foganattal használtatott a Pézsma, és valamint forrázott Hoffmann csepjei, és szarvas szarv olaj, (*'satuid vármegye levéltára 2230 1836. fasc. XIV.*)

JEGYZETEK A III. RÉSZHEZ.

¹ *Linzbauer* i. m. Sect. III. Töm. V. 194—203 pag. Summarius finalis Conspectus Cholerae anno praegresso grassantis. 1837. mart. 21.)*r. Liebermann Leó*; A choléráról. Orvosképzés. 1911. évf. 1—3. sz. Különlönyomat, 22.1.

² *Meskó János* (1805—1892) Számos-Újváron született, egyetemi tanulmányait a pesti egyetemen végezte, diplomát szerzett 1829 30. egyetemi évben. Dissertatioját a kámfor gyógyhatásáról írta. (Dissertatio inaug. pharm. med. de camphora. Budáé, 1830.) Az első kolerajárvány alatt Derecskén volt járványorvos, majd Nagyváradra költözött. Nagyvárad tartózkodása alatt írta az *Orvosi 7Vír*-ba Véres guta (apoplex. sanguinea) című szakcikkét, ami szokatlan volt abban az időben, mert az *Orvosi Tár* csak a pesti egyetem tanárainak és a vármegyék főorvosainak közleményét hozta s vidéki orvos cikkének közlése annak feltétlen értékességét igazolta. 1834-ben Hoffmann Károly főorvos „váratlan halála“ után a főispán, keveremesi *Tököly Péter* 4 pályázó közül (Szadler Mihály, Erdélyi József, Adier Ignác) őt terjeszti fel a helytartótanács kinevezésre, amit jóváhagynak. *Meskó* vezette be a vármegyei közigazgatásba a modern egészségügyi szellemet. 1885-ben nyugdíjba vonul, amikor királyi tanácsosi címet kap és *I. Ferenc József* nemesíti. *Sándor* fia a későbbi főispán. (*Högyes*: Emlékkönyv ... Budapest, 1896., *Györy*: Magyarország orvosi bibliographiája. Budapest, 1900., *Húgát—Schedel*: Orvosi Tár. II. évf. Pest, 1832., *Hanta—Sümegeiig*: Nemes családok Csanád vármegyében. Makó, 1913.)

³ *Ltdz Ferdinánd* 1832-ben nyugdíjba megy s Pécskára költözik, ahol magánpraxist folytat. Battonyán A/cr *Ferenc* szigorlóorvost bízza meg a főispán a seborvosi hivatal vezetésével, aki 1834-ben sikeres „próbátétele“ után nem megy vissza Battonyára, így helyettesét, *l'ovolny Józsefi* nevezi ki a főispán battonyai seborvosnak. (*Linzbauer* i. in. Töm. III. Sect. IV. 14 pag., *Csanád vármegye levéltára* 558, 685 1833., 346, 406, 407 1835.)

⁴ Nagylak már régóta sürgeti, hogy a vármegye a nagylaki járásban seborvosi hivatalt szervezzen s annak élére orvost állítson. Évi 100 firt-al járulna az orvos fizetéséhez, ha 30 év óta nagylaki adófizető *Sándor Illés* fiát *Athanasius*t nevezné ki a főispán orvosuknak, ki a

pesti egyetemet dicséretes eredménnyel hallgatja. A főispán *Urbanils Mihályt* nevezi ki, aki azonban, mivel Nagylak az évi 100 forint hozzájárulást megtagadta, a csekély fizetés (évi 1(X) fr.) miatt nem foglalja el hivatalát, így másodízben a főispán teljesíti a nagylakiak kívánságát s földijüket, *Sándor Athanasins* szigorlót nevezi ki, aki 1839-ben szerez diplomát a pesti egyetemen. Díszertatioját a scrophulosisról írta. (Dissertatio inaiig, med. de scrophulosi. Pestini, 1839.) Az 1830-os kolerajárvány alatt járványorvos napi 2 fr. 30 krajcár fizetéssel. (*Győry*: Magyarország orvosi bibliographiája. Budapest, 1900., *Csanád vármegye levéltárit* 1083, 2108, 2207 1830.)

⁵ *Csanád vármegye' levéltára* 2(XX) 1830. fasc. XIV., *Linzbaner* i. m. Tóin. III. Sect. IV. 193—203. pag. csak 053 elhaltat említ 5 községből.

⁶ *Meská János* főorvos évi jelentésében említi, hogy 1830-ban a megyében járványosan pusztítottak a „hurutos és csüzos lázak, torok góg síp, tüdő és máj gyulladás“. Kolera ellen igen bevált gyógyszere volt „ammónia sója, Rhebarbara gyökér, hánytató borkő, édes kényeső, morphium, Ipeacuanha és a *pióca*, melynek használata a kívánt sikernek megfelelt“.

KÉSŐBBI KOLERAJÁRVÁNYOK.

Árvostörténelmi szempontból a későbbi járványok nem bírnak olyan értékkel, mint az 1848-as év előttié. Minden alkalommal megisméltődnek az első járvány szomorú tapasztalatai, hiába a védekezés, hiába a hatóságok kimerülésig menő, figyelmes munkája, a kolera szeszélyesen hol kevesebb, hol több áldozatot követel. Nem ösmerik a betegség okozóját, gyógyszerét. A nép szájáról írja le *Jókai*: „nincs ellene gyógyszer sem kertben, sem patakban, sem imádságos könyvben.“¹

1848—49.

Háború alatt a hatóságok egyéb, rendkívüli teendőkkel vannak elfoglalva. így a járványok elleni védekezésről elterelődik a figyelem, ezért azután nagyobb tere van a járványok terjedésének. 1848 -49-ben, a szabadságharcok alatt mindenféle járvány pusztította az amúgy is sok sebből vérző nemzetet. A felső vármegyékben typhus szedte áldozatait, az Alföldet a sáskajárás szegényítette el, midőn 1848 elején Erdély felől betört a kolera is. követve az orosz hadsereget. *Klauzál Gábor* kereskedelmi miniszter július 9-én megalakítja a *kolera-bizol Imán y-t.* amelynek tagjai *Pólya József, Sauer Ignác* és *Eckstein Frigyes* egyetemi tanárok,² akikhez az összes járványügyek tartoznak. Érdekes kibocsájtott rendeletüknek az a része, melyben felhívják a vagyonosabb emberek figyelmét arra, hogy „hozzátartozóikat csak szükség esetén küldjék kórházba, a szegényeket sem szabad erre kényszeríteni“, mert a kórházak a szabadságharc hadbavonult katonái számára vannak fenntartva. Említést érdemel még a kolerabizottság által kibocsájtott rendelet következő) része is: „tapasztalás még

1831-ben megmutatta, hogy ily esetben szokásos elzárások és veszteglő intézetek, a' nélkül, hogy a' ragály terjedését gátolták volna, csupa' rémülést okoztak, e' mellett a' kereskedést akadályozták: ezért előre kijelentik, hogy a járvány kitörése esetére semmiféle ilyen kényszernek a lakosság kitéve nem lesz“?

A szabadságharc miatt az elhaltakról és megbetegedtekről statisztika nem készült. A kolera végig kísérte a szabadságharcosok és oroszok útját, amerre a katonaság elvonult, az árokparton, az országutak mentén hosszú földhányások jelezték a kolera áldozatainak sírjait.⁴ Csanád vármegyében a nagylaki járásban fordultak csak elő halálesetek. Pontos kimutatás a levéltárban nem található, mert 1849-ben Battonyára költözött a vármegye a megszálló osztrák csapatok elől s vájjon onnan az iratok sértetlenül visszakerültek-e vagy sem, egyelőre, a levéltár rendezéséig meg nem állapítható.

1854—55.

Az ez évi, *harmadik országos járvány* idejéből a *fiach-korszak* nemtörődömsége miatt szintén nincsenek adataink. Azt sem tudjuk, honnan jött be a kolera s mennyi áldozatot követelt. A Bach-rendszer nem törődött a közegészségüggyel, meg sem hallgatta a szakközegek tanácsát, még a szokásos rendeleteket sem adta ki. A járvány kisebb fokú volt. Említést érdemel a kénvirágpör koleraellenes gyógyszernek általános használata, amely balhiedelem Párád környékéről terjedt el, ahol kevésbé dühöngött és a nép a kénes parádi víznek tulajdonította ezt.⁵ *Meskó* főorvos kimutatása szerint 1854-ben megyénkben nem szerepelt, 1855-ben pedig 41 halottat említ évvégi orvosi jelentésében, akik a vármegye különböző községeiben kolerában haltak meg?

1866—67.

A *negyedik kolerajárványról* már hivatalos kimutatásaink is vannak. Az egész országban megbetegedett 153,700 egyén s meghalt 71,429⁷ A járvány főfészke Egyiptom volt, ahonnan zarándokok hurcolták be Olaszországba, majd Németországba, ahonnan Ausztrián keresztül jutott Magyarországra. Vármegyénk alaposan kivette részét a járványból, különösen a nagy-

laki járás, ahol csak Sajtény községben százon leiül elpusztultak kolerában. *Meskó* jelentése“ szerint a két éves járvány 1047 áldozatot követelt. Ebben az időben került a megyébe *Papp Mihály* sebézmester, későbbi makói halottkém, aki halálmegvető bátorsággal, fiatalos kedvvel fogott a sajtényi járvány letöréséhez, ahol járványorvos volt. Örök érdeme, hogy a teljesen műveletlen oláh lakosság körében az orvosi segítség iránt bizalmat gerjesztett. Tömegesen keresték fel a fanatizált oláhok rendelőjét s a későbbi járványok alatt is Makón, ahová beköltözött, mint koleratudós szerepelt.“

1872—73.

A kolerajárványok közül elterjedésre a legnagyobb, halálozásra nézve pedig a legsúlyosabb volt az 1872—73-as járvány. Oroszországból és Galíciából hurcolták be 1872. március 14-én Máramaros megyébe, Rahó községbe, ahonnan rohamosan terjedt el az egész országban. Legtöbb áldozatot szedett 1873. július havában. A belügyminiszteri kimutatás¹⁰ szerint 138 törvényhatóság 6533 községében 8,(544,888 lakosság közül megbetegedett 449,714, ebből felgyógyult 259,679, meghalt 191,(117 egyén. A nagy halálozás okát a belügyminisztérium abban találta, hogy nem volt specíficus szer a betegség ellen, a lakosságnak pedig a szükölködés következtében leromlott az ellenálló képessége és sok bajnak volt kútforrása a szegény lakosság műveletlensége és tömeglakásai. Az orvosi segítséget még most sem vették igénybe, előfordult, hogy a községházának és lelkészeknek kiosztott gyógyszereket mindenféle betegség ellen használták, sőt a külsőleg használandó fertőtelenítő szereket a tudatlan nép belsőleg szedte. Elterjedt gyógyszer volt az ópium, kámforszesz, chlórív” és rummal, ecettel, citrommal kevert ivóvíz. Sikeres volt ott a gyógyítás, ahol a beteg vigyázott a megkívántató étrendre, igénybe vette az orvosi segítséget, a környezet pedig betartotta az egészségügyi szabályokat.

Csanád vármegye orvosi személyzete ebben az időben már megszorodott és ennek köszönhető, hogy a járvány nem öltött olyan méreteket, mint az előző években s így nem is követelt annyi áldozatot. A megyei főorvos *Meskó János*, aki már átélte az 1831-es nagy kolerát is. bő tapasztalatokkal rendelkezett a kolerajárvány terén, ennek s elsőrangú szer-

l'uy Mihály sajtónyi koleraorvos, későbbi makói halottkém és városi alorvos (1836 1913).

vező erejének és fáradságot nem ösmerő szorgalmának köszönhető, hogy fiatalabb kolegái nem folyamodtak mindenféle titkos szerekhez, természetfeletti segítséghez, hanem minden kolerást a beteg egyéniségének megfelelően gyógykezelték. Az igen kibővült megyei közegészségügy annyi munkát adott J/esZrő-nak, hogy a közkórház igazgatása és a kórházi betegek gyógykezelése emberfeletti munkát rótt öregedő vállaira, ezért saját kérésére a vármegye különválasztja a közkórház igazgatását a megyei főorvosi teendőktől s annak élére meghívás útján *dr. Borotvás Dezső-t*,¹- a budapesti Rókus-kórház alorvosát állítják, aki a híres *dr. Kovách Sebestyén Endre* és a mtgy *Balassa János* gyakornoka volt. Ugyanebben az időben Makón működnek: *dr. A belesz József*, *dr. Bndaspitz Simon*,^{1*} *dr. Dózsa Ármin* gyakorlóorvosok, *dr. Ottinger Antal* járási alorvos, akik *Urbanits Mihály* városi főorvossal és *Papp Mihály* városi alorvossal látják el a makói megbetegedéseket. A vármegye minden járásában van orvos. Battonyán járási főorvos *dr. Elesánszky Béla*, tb. alorvos *Kollek János*

sebész. Nagylaki járás tb. alorvosa *Virág házi Elek* sebész mester, a palotai járásban pedig tb. alorvos *Korács Imre* sebész.

A kolera 1872-ben Csanád vármegyét elkerülte, de annál több áldozatot követelt 1873-ban. *Széli Ákos* h. alispán a belügyminisztérium felhívására 1873 május 17-én megalakítja az „Állandó kolerabizottság“-ot, amelynek tagja 68 makói polgár, belevonva a megyei és városi tisztviselői kart is. Együttal albizottság is alakul, amely állandó szolgálatban van a városházán és minden pillanatban rendelkezésére áll a rászorulóknak. Ennek az albizottságnak elnöke *Juhász István* polgármester, *Bartha György* h. polgármester, tagjai *Bánfg József*, *Nagy Gy. József*, *Medve János*, *Steinhardt Márk*, *Verlics Gyula*, dr. *Urbanits Mihály* és rfr. *Borotvás Dezső*, jegyzője *Szabó Ferenc*. Kerületekre osztják fel a várost, mindegyik kerület élén egy orvos áll két pandúrral. A felügyeletet rátermett, jó módú polgárok, mint kapitányok látják el.¹¹ A kapitányi lak földszintjét kórháznak rendezik be és intézkednek a belügyminiszteri rendeletek szigorú végrehajtásáról. Megisméltódnak az 1831-es állapotok, avval a különbséggel, hogy a már műveltebb lakosság nem fogadja olyan ellenszenvesen a rendeletek betartásából származó károkat, nem gyanúsít meg senkit a betegség terjedése miatt, istenverésnek tartja a kolerát, amely ellen nincs orvosság.

A vármegyében is símán folyik le a járvány. A belügyminiszter járványorvosokat küld ki, akik közül *Skribanek Edé-t*¹* *Battonyára*, dr. *Smetanovits Sándor-t* *Tornyára*, *1177-helm Hermán* sebészt *Palotára*, dr. *Wéber Ignác* járványorvost pedig a nagylaki kerületbe osztják be. Említést érdemel a Tornyára kirendelt járványorvos, dr. *Szmetanovits* szerepléséből keletkezett per, amely abból eredt, hogy a tornyaiak feljelentették az orvost lázítás miatt, mert a lakosság között azt a hírt terjesztette, hogy nem kolerában pusztulnak el az emberek, hanem az orvosok helytelen kezelése miatt. A pör 1874-ben ért véget, amikor a makói bünyfenítő-törvényszék az orvost felmentette, mert a vád nem volt beigazolható.

Az egész vármegye területén május 17-től szeptember 28-ig megbetegedett összesen 4780 egyén, akik közül meghalt 2134, tehát a megbetegedetteknek majdnem 50 százaléka. A főorvosi jelentés szerint a járvány terjedésének főoka az volt, hogy zsu-

Dr. Borotvás Dezső

a makói közkórház igazgatója (1873-1893). A kolerajárványok alatt szerzett érdemeiért a kormány elismerő okmányt nyújtott ki.

foltnak laknak a családok, egy szobában sok helyen tízen is. ezenkívül tudomást sem vesznek az elkülönítésről, továbbra is egy szobában tartózkodnak a beteggel és nem hisznek a kolera ragályos voltában. A megyében igen elterjedt gyógyszer volt a citromos rum, amely gyógymód *Papp Mihály* sebész ajánlására harapódzott el a nép körében, amint megróvólag említi *Meskó* főorvos jelentésében. *Papp Mihály* az egész megyében mint koleraspecialista szerepelt és a járvány lezajlása után nem elismerést kapott a belügyminisztériumtól, hanem megróvást, amiért a szeszes italok használatát ajánlotta a lakosságnak a rendeletekkel szembehelyezkedve, amelyek épen ettől tiltották a betegeket. A járvány lezajlása után fáradságot nem ösmerő munkálkodásukért *Meskó János* főorvos királyi kitüntetésben részesült, *dr. Borotvás Dezső*-t a kormány dicsérte meg ügybuzgó fáradozásáért, a megyei közgyűlés pedig *Vigh Antal* battonyai szolgabíró és *dr. FAesánszky Béla* battonyai járásorvost tüntette ki kötelességükön felüli buzgálkodásukért,¹⁰

Dicséretére valljon a vármegyének, hogy az országos járvány lezajlása után a megyei lakosok, különösen a tót ajkú pitvarosiak és nagylakiak 37 trencsényi árvát fogadtak örökbe, akik közül csak 3 jutott Makóra, mert a lakosság közönyössége miatt többet nem vállaltak, ezeket is két ügyvéd és egy hivatalnok karolták fel és fogadták szeretettel családjaik körébe.

* *

*

Az utolsó 50 év kolerajárványai hazánkban nem követeltek olyan nagy áldozatokat mint az előzőek s országos járványnak nem is lehet nevezni, mert csak szórványosan, hol egyik, hol másik vármegyében léptek fel. Az ország közegészségügyének javulása, az orvosok számának emelkedése, a jobb megélhetési viszonyok, a közeledés nyugathoz feltétlen hozzájárultak a járványos viszonyok javulásához.

Istók Barnabás Csanád vármegye jelenlegi főorvosa szerint az 1886, 1893, 1909-es évek kolerajárványai a megyében csak szórványosan mutatkoztak, nagyobb mértéket csak 1914-ben öltött, amikor Királyhegyesen 27 halt meg kolerában. A nép előtt az utolsó évtizedekben a kolera már elvesztette félelmetességét, azonnal orvoshoz fordultak, még Kelet-Csanád népei is, akik közül pedig a korábbi járványok a köztük uralkodó babonás felfogások miatt sokkal több áldozatot szedtek, mint a vármegye nyugati részéből. Ebben az időben a fertőzött községekben már védőoltásokat is végeztek.

A régebbi háborúk, de még a világháború sem tizedelték meg annyira az ország lakosságát, mint az egyes kolerajárványok; hogy vájjon az idők folyamán megismétlődnek-e s a mai tudományos ösmereteink és egészségügy! berendezkedéseink gátat tudnak-e vetni félelmetes pusztításának, olyan kérdés, melyre választ majd a jövő ad.

JEGYZETEK IV. RÉSZHEZ.

¹ *Jókai*: És mégis mozog a Töld. Budapest.

² *Linzbaucr* i. m. Töm. III. Sect. V. 1M5, 74<. pag.

³ *Lhubaucr* i. m. Totn. III. Sect. V. írj» íKMI. pag. Epemirigy iránti rendelet. 1S4H. július!». Ez a rendelet is még előnybe helyezi a háziszereket, ha orvoshoz és gyógy szertárhoz nem jut hirtelen a beteg. „A' legszükségesebb háziszerek. — minők volnának a ziliz,- méh, és székfü.

fodormenta, mustárliszt, kánforos pálinka, 'S a' t. Λ' helybeli lelkésznél, vagy bírónál, illő mennyiségben kellő használat végett, készen tartassék. Külsőleg kánforos pálinkával dörzsöl tessenek, a' gyomor és hasra mustárpép illesztessék, vagy illatos füvekkel pároltassék; általában a beteg izzadásba hozassák.“

⁴ *Dr. Lausehmann Gyula: Adatok a magyarországi Járványok történetéhez . . .*, Székesfehérvár, 1898. 57. 1.

⁵ *Lausehmann* 1. m. 60. 1.

⁶ *Meskó János* főorvos évnegyedes jelentései *Csanád vármegye levéltára-ban* 1855. iratok között, 4041. sz. fasc. XXI.

⁷ *Dr. Liebermann Leó: A cholera*ról. Orvosképzés, 1911. évi. 1—3. sz. Különlenyomat, 22 1.

⁸ *Csanád vármegye levéltára: 1606 - 7, 2756, 2936, 3292, 3602, 3203, 3602. sz. akták IMti-ből; 338, 497, 573, 728, 1191, 2815. sz. akták 1867-ből.*

⁹ *Papp Mihály* (1836—1913) az 1866-os csanádmegyei kolera alatt került Sajtényba mint járványorvos. A kolera lezajlása után letelepedett s 1871-ben Makóra költözik mint az 1864-ben megnyílt megyei közkórház alorvosa, majd később városi alorvos. Az 1866—67-es kolerajárvány alatti tevékenységét s érdemeit élénk színekkel festi *Dr. Diósszilágyi Sámuel* kórházi főorvos halála alkalmával egyik makói napilapba írott necrológiájában: „korán, fiatalon jött haza megyéjébe az egyszerű, makói szabómester gyermeke, hogy mint orvos, segítségére legyen a szenvedő emberiségnek. Nagy ambícióval, de rossz viszonyok közt telepedett le. Akkoriban ülte diadalát az 1866- 67-es évek kolerajárványa, mely pusztított, tarolt mindenfelé. A nép félt a betegségtől, de mégjobban félt az orvostól, akiről azt hitte, hogy a kolerától megmenekülvén, orvoskézen biztosan elpusztul. Tehát nem is merte az orvos segítségét igénybe venni. Ezt az orvostól elvadult népet kellett visszaédesgetni, az orvossal megbarátkoztatni. *Papp Mihály-nak* ebben a visszaédesgetésben, ebben a megbékéltetésben óriási része volt azok között, akik ezt a határozottan kultunnissziót fényesen diadalra vitték. Hogy milyen módon, milyen eszközökkel, ma már szinte mellékes. Nem öntudatlanul rendelte ő betegei nagy részénél, húzódozóknak a *bort, a különböző előírások szerint kezelt szeszes italokat*, mert tudta, hogy a nép ezen a részen környékezhető meg leghamarabb. Lehet, hogy fattyúhajtások is törtek fel az ideál mellett, de ezek inegbocsájthatók ...“ (*Makói l'jsáy* X. évf. 186. sz. 1913. aug. 5.)

¹⁰ lásd bővebben *dr. Grósz Lipót: Az 1872—73. évben uralgott cholera* járvány keletkezése, terjedése s lefolyása . . . Budapest, 1874.

¹¹ Az elterjedt gyógyszer receptje: 15 gr. chlór víz, 120 gr. víz, 4 gr. szörp, óránként 15 20 grammot.

¹² *dr. Hurutvás Dezső* született 1844-ben Hódmezővásárhelyen, meghalt 1897-ben. Diplomát szerzett 1868-6(1. egyetemi évben) Budapesten. *Hálássá János-nak* volt eleinte assistense, annak 1868-ban bekövetkezett halála után a Rókus-kórházba kerül *dr. Kovács Sebestyén Endre* sebész mellé. Innen hívják meg a makói közkórház igazgató-főorvosának, mely hivatalát 1893-ban bekövetkezett nyugalomba vonulásáig megtartotta. Tevékeny része volt a kolerajárványok leküzdésében, miért a kormánytól elismerő oklevelet kajmtt.

¹³ A később letelepedett orvosok életrajzát *Csanád vármegye közegészségügyének története* című sajtó alá rendezés alatt levő munkámban hozom, e művemben csak azokkal az orvosokkal foglalkoztam bővebben, akik a kolerajárványokból *különösebben* kivették részüket.

¹⁴ Makó város ebben az időben 36 tizedre, Kelemen-hid, Bécs, Honvéd, Cédulaház, Új vágóhid részekre volt felosztva.

¹⁵ *Skribanek Ede* járványorvos amint Battonyára megérkezett, kolerában megbetegedett, úgyhogy felgyógyulása után azonnal elhagyta helyét avval a megokolással, hogy a falú „levegő ege nem alkalmas egészségének reperálására“.

¹⁶ Az 1872—73-as járvány levéltári adatai: *Csanád vármegye levéltúni*. Koleráiratok. Külön csomag. Végszám 4638 1874. *Makó város levéltára*. 1936, 21M3, 2306, 2406, 2715, 28163, 2924, 3112, 3125, 3426, 3426, 3503, 3666, 3712. számú aktái /873-ból. A későbbi kolerajárványokra vonatkozólag bő irodalom található az 1857-ben megindult *Orvosi Hetilap-lmn* és az 1860-ban kezdődő *Gyógyászat-ban*, amelyeket helyszüke és országos vonatkozásuk miatt e munkámban nem dolgozhattam fel.

FORRÁSMŰVEK:

Országos levéltár. A csanád vármegyei kolerára vonatkozó 1831-es iratok. — *Szeycd városi levéltár*. Tanácsgyűlési jegyzőkönyv és iratok 1831-ből. — *Csanád vármegye levéltára*. — *Makó város levéltára*. — *Rónt. kat. eyyház levéltára*.

Malásházy János: Az 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása. Pest, 1832. — *Marna Sümevhy*: Nemes családok Csanád vármegyében. Makó, 1913. — *Zágoni Ajtay Marra István*: Epekörság (cholera morbus). Pest, 1831. *br. Mdlint Nayy István*: A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásairól. Orvosi Hetilap. 72. évf. 7—8. szám. — *Ilerez Károly*: Hölgyfutár. Pest, 1855. — *Meer—Miyray*: A szocialismus és társadalmi harcok története. Budapest, 1924. — *br. Morovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig. Budapest, 1897. — *Muyál Pál*: A 'cholera Oroszországban hivatalos tudósítások szerint. Bugát—Schedel: Orvosi Tár. 11. k. Pest, 1831. *Muyál -Schedel*: Orvosi Szókönyv. Pest, 1833. */dr Cserey Zsilymond*: A cholera gyógykezélése Dr. Koch elmélete alapján. Szeged. 1885. *br. Cserszky .1 utal*: A 'cholera Beregh vármegyében. Bugát Schedel: Orvosi Tár. VI. k. Pest. 1831. — *br. bemkó Kálmán*: A magyar orvosi rend története 1800-ig. Budapest. 1894. — *br. biósszilyyi Símmél*: Papp Mihály. Makói Újság. 1913. .X. évf. 186. sz. — *br. Eckstein Eridrik*: A' járványos cholera okai, különös tekintettel annak eredetére. Bugát Schedel; Orvod Tár. 111. k. Pest, 1831. — *br. Eperjesy Kálmán*: Írások a régi Makóról. Makó, 1928.; A Maros szabályozása Makónál 1754-ben. Csanád vármegyei Könyvtár 12.

sz. Makó, 1927. — *Eresei Dániel*: Statistica. Debreezen, 1814. — *Dr. Fejes Lajos*: A fertőző betegségek keletkezése, terjedése és leküzdése. Budapest, 1910. Magyar orvosi könyvkiadó társulat könyvtára CXV. k. — *Dr. Fekete Lajos*: A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme. Debreezen, 1874. — *Fényes Elek*: Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. IV. k. Pest, 1839. — *Luyosi Fodor András*: Leírása azon járvány Cholera nyavalyának, a' melly tek. ns. Hunyad vármegyében 1831. esztendő Julius 27-én ütött ki. Pest, 1832. — *Dr. Györy Tibor*: Magyarország orvosi bibliographiája. 1472—1899. Budapest, 19(X). Magyar orvosi könyvkiadó társulat könyvtára LXXXIII. k. 1900. — *Dr. Grósz Liptót*: Az 1872.3. évben uralgott cholerajárvány keletkezése, terjedése s lefolyása . . . Budapest, 1874. — *Bayer*: Handbuch der pharmazeutischen Praxis. I. B. Berlin, 1880. — *Szokolay Hártó János*: Szabadalmas Kecskemét városának történeti ismertetése, azaz régibb kori és jelen állapotjának lehető hiv előadása. Kecskemét, 1840. — *Dr. H. Haeser*: Lehrbuch der Geschichte der Medicin 11. B. Jena, 1808. — *Carolus Hoffmann*: Methodus secundum quam exorta in loco aliquo Inc. Cottus Csanadiensis Cholera contagiosa procedendum esset. 1831. Kézirat. Csanád vármegye levéltára. — *Dr. Högyes Endre*: Kir. m. budapesti tudományegyetem emlékkönyve. Budapest, 1890. — *Hufeland*: A' cholera ragadóságáról, s a' choleránál tapasztalt megbetegedési és halálzási különféleségről. Bugát-Schedel: Orvosi Tár. V. k. Pest, 1832. — *Jurkovich Emil*: Besztercebánya egészségügye a múltban. Népegészségügy. Vili. évf. — *Lmlovieus Kapu*: Dissertatio inaug. med. de Cholera. Pestini, 1832. — *Dr. Karácsonyi János*: Békésvármegye története. Gyula, 1880. — *G. Kátay*: Wass müssen wir thun um die Calamität der Cholera zu mildern? Pest, 1800. — *Dr. Lauschmann Gyula*: Adatok a magyarországi járványok történetéhez. Székesfehérvár, 1898. — *Koyutovicz Károly*: Föld és Ember. VII. évf. Szeged, 1927. — *Michael Lenhossék*: Kurzer Unterricht, wie man sich gegen die morgenländische Brechruhr zu verhalten, und was man bei dem ersten Anfalle dieser Krankheit bis zur Ankunft eines Arztes zu thun habe. Pest, 1831.; Animadversiones circa curandam Cholera Orientalem et alios epidemicos morbos in regno Hungáriáé nunc vigentes ... Budae, 1831. *id. dr. Liebermann Leó*: A choleráról. Orvostudomány, 1911. évf. — *Dr. Franciscos Kar. Linzbauer*: Codex Sanitario-Medicinalis Hungáriáé. Turnus III. Sectio III—V. Budae, 1853. — *Macpherson—Velten*: Cholera in ihrer Heimath . . . Erlangen, 1807. — *Mayyary-Kussa*: Egy magyar vértanú. A Természet 1920. évf.; Közegészségügy a régi magyaroknál. Népegészségügy. II. évf.; Két levél az 1739. évi pestis idejéből. Népegészségügy. VII. évf.; Kossuth ndnt kolerabiztos. Orvosi Hetilap. 09. évf.; Bugát és a magyar orvosi nyelv. Orvosi Hetilap. 71. évf.; Orvosi gyakorlat a régi Magyarországon. Orvosi Hetilap. 1920. évf. — *Ijyál Schcdcl*: Orvosi Tár: Magyar, idegen, vegyes írárok a'choléráról. Pest, 1811. *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szab. kir. város története II. k. Arad, 1895. *Mehriny*: Belgyógyászati tankönyve I. k. Budapest, 1913. *Friedrich Müller*: Die Cholera und die Anwendung der Kiüte als einfaches Schutz- und Haupt-Heilmittel derselben mit Berück-

sichtigung der durch die Untersuchung mit dem Horchrohre erhaltenen Resultate. Wien, 1832. — *Dr. Nagy József*: A choiera Nyitra megyében 1831-től 1874-ig. Nyitra, 1870. — *Névtelen szerző*: A' choiera mint járvány Indiában, és most Európában, azaz: mikép eredett e' mostani járvány, hogyan terjedett, mi jelekből ismerhető a' betegség, mi módon távoztatható és gyógyítható? Pest, 1831.; Még egy pár szó a' choléráról. Bugát—Schedel: Orvosi Tár. I. k. Pest, 1831. *Dr. Naivak József*: A fertőző betegségek kórtani és közegészségügyi szempontból. A magyar orvosi könyvkiadó társulat könyvtára. XVII. k. Budapest, 1883. — *Dr. Oláh Gyula*: Tanulmány a kolera gyógyítására vonatkozólag. Budapest, 1913. — *Dr. Petz Lajos*: A győri kolera-járvány 1886-ban. Budapest, 1887. *Dr. Pólya József*: A' cholera-ragály ügyében. Bugát—Schedel: Orvosi Tár. V. k. Pest, 1831. — *Dr. l'losz*: Közlés a choléráról. Bugát—Flór: Orvosi Tár. IV. évf. Pest, 1848. — *Fulszky Ferenc*: Életem és korom. Budapest, 1884. — *fieizner János*: Szeged története 111. k. Szeged, 1000.; Makó város története. Szeged, 1892. — *Dr. llechnitz János*: A keleti choiera. Bugát—Flór: Orvosi Tár. IV. évf. Pest, 1848. — *Dr. Hieyler Gusztáv*: Közegészségtan és fertőző betegségek. Budapest, 1910. — *Dr. llupp János*: Iktatási értekezése a' choiera' nem ragadványos voltáról. Pest, 1831. — *Dr. Statuez Ferenc*: A' choiera átlábjában, különösen pedig annak zabolcsi járványa. Bugát—Schedel: Orvosi Tár. IV. k. Pest, 1831. — *Szamota—Zolnai*: Magyar oklevél szótár. Budapest. — *Dr. Szaplonezay Manó*: Az 1831. évi kolera-járvány és az ellene való védekezés Somogyvármegyében. Kaposvár, 1911. — *Szirbik Miklós—Eperjesi/ Kálmán*: Makó várossának közönséges és az abban levő reformata ekklé'siának különös leírása. 1835, 1836. Makó, 1926. — Schematismus eléri Dioecesis Csanadiensis pro Anno Domini 1896. — *Dr. Schordann Zsilymond*: Észrevételek a' magyarországi cholera-járványról. Bugát Schedel: Orvosi Tár. 111. k. Pest, 1831. — *Schuster János*: A' keletindiai choiera. Bugát—Schedel: Orvosi Tár. I. k. Pest, 1831. — *Dr. Thunhoffér Lajos*: Az állatorvosi tudomány és állatorvosi tanintézetünk története. Budapest, 1888. — *Dr. Trombitás Sámuel*: Röviden ki merítő, 's a' tapasztalás, és több próba tételek után ezen köztömben még eddig nem eléggé ki-ösmert nyavalya ellen leg-czélarányosabban használt orvoslás módját magába foglaló hivatalos jelentés. Kézirat. Csanád vármegye levéltára. — *Dr. Tamossy István*: Adatok u gyógyászat történetéhez. Pozsony, 1901. *Dr. Zsilinszky Mihály*: Csongrád vármegye története. Budapest.

CHOLERA-EPIDEMIEN IM KOMITATE CSANÁD.

Die erste, sich auf das ganze Land erstreckende Choleraepidemie vom Jahre 1831 hatte auch das Komitat Csanád nicht verschont.¹ Das Komitat ruft auf die Verordnung des Statthaltereirates die Sanitätsmassnahmen ins Leben,² stellt die Kommission für sanitäre Angelegenheiten zusammen, zieht einen Kordon um die Grenze des Komitates, stellt an den Hauptstrassen Kontumazhäuser auf und richtet in Makó, Battonya, Torna, Nagylak Choleraspitäler, aber auch in den kleinsten Gemeinden an der Grenze des Dorfes, Baracken ein für die Absonderung der Erkrankten. Die Verordnungen werden den lokalen Verhältnissen entsprechend umgeändert und die Instruktionen dem Sanitätspersonal zugeschickt. Die durch den Statthaltereirat geschickten vier Epidemieärzte teilt es in jene Bezirke ein, wo noch kein Arzt ist? sperrt die Strassen ab, verbietet die Märkte, Aufläufe, Wallfahrten usw. Trotzdem meldet am 27. Juli *Karl Hoffmann*, der Chefarzt des Komitates die erste verdächtige Erkrankung, die dann von dem Consiliarius des königlichen Kommissärs als Cholera festgestellt wird. Die Epidemie dauerte vom 3. Aug. bis 25. Okt. Während der 56 Tage starben von 3237 Kranken 2384; 853 wurden gesund.

¹ In Ungarn wird sie durch die mit Salzlieferung »ich beschäftigenden Ruténen und durch die Flösser von Märamaros eingeschleppt. Die erste Erkrankung wird am 2. Juni 1831 vom Komitate Heves gemeldet

² Statthaltereirat 34118t Dec 31. 1830. Instruktion für die Sanitätsbehörden ... und 1457 1831 A. B. C. (*Utubauer*: Codex Sanitarlo-Medicinalis Hungariae. Tom. III. Sect III. S. 449-507.)

In diese Zeit hatte nur die Komitatshauptstadt einen Arzt.

also im Komitat 75% Sterbefälle im Verhältnis zum 54% für das ganze Land. Grund dieses hohen Prozentsatzes waren: die Ungebildetheit der Bevölkerung, die Massenwohnungen, die Abneigung gegen die Ärzte und Arzneien und die sumpfigen, mit Schilf bewachsenen ungesunden Gebiete in Ostcsanüd.

Die Krankheitssymptome, die sich im ganzen Lande zeigten, wiederholten sich auch hier. Man beschuldigte die Herren, Ärzte, und Juden mit der Verbreitung der Krankheit, die das Volk vergifteten, da es sich schon zu sehr vermehrt hätte. Viele glaubten nicht an die Epidemie-Artigkeit der Cholera, nach einigen Aufwieglern wurde sie nur darum erfunden, damit man den bedrängten Polen keine Hilfstruppen w'erben könne und den Einbruch der russischen Truppen aus Polen verhindere. Die Bevölkerung greift zu allerlei abergläubischen Heilverfahren. Hauptmittel sind das Heilverfahren des Priesters *Johann Morvai** dann die folgenden von den Ärzten Leo⁵ und *Bernstein* aus Galizien: Bismuth, Aderlass, Blutegel. Die Ärzte grübeln über die Symptome der Krankheit nach, erkennen sie aber nicht, nur dann als sie schon eine ganze Menge Opfer gefordert hatte. Während der Epidemie hatte das Komitat von einer Fläche von 16,(KM) □ Klaftern und von einer Bevölkerungszahl von 70,(MM) Seelen nur einen diplomierten Arzt, bei der Behandlung waren Chirurgen, Hebammen behilflich. In einigen Ortschaften, wo kein Arzt war, waren die Sterbefälle unver-

⁴ *Johann Morvai*, Pfarrer von Tiszabábolna, hat sich während der Epidemie durch sein Heilverfahren einen guten Namen erworben. Dasselbe wurde von dem Statthaltereirat gedruckt dem Sanitätspersonal mitgeteilt, damit es unter das Volk verteilt werde, und dort, wo kein Arzt ist, die Behörde und die Geistlichkeit darnach heilen sollten. Sein Heilverfahren bestand aus Schwitzen und Umschlägen mit Kräuteraufgüssen aus Krausemünze, Beifuss, Saturey, Malven. Innerlich gab er Krausemünzen-, Holler-, Chamillen- und Poleytee und Gersten wasser. Seine Praxis war so gross, dass er Krauen anstellte, die ihm bei der Behandlung behilflich waren. (*Limlmurr*: Ebenda. Tom. III. Seel IV. S. 81 83.: *liij/dt*— *Schedel*: Orvosi Tár (Magazin der Ärzte) Pest, 1831. .lg. I.)

⁵ Leo, Arzt des Militärspitals zu Warschau, wandte das magisterium blsmuthi in derart grossen Dosen, an dass viele daran zugrunde gingen. *Hcrnslein*, ebenfalls Arzt des Spitals zu Warschau empfahl den Aderlass und das Anlegen der Blutegel. Beide Heilverfahren wurden nach den Besprechungen des Orvosi Tár (Magazin der Ärzte; redigiert von *Bugat Schedel*) und des Statthalterelrates im ganzen Ijinde verbreitet. *ll.inr bauer*: Ebenda. Tom. III. Sect. III. S. 456., 462)

hältnismässig weniger; daraus folgt, dass die vergiftenden Bisniuthdosen Zeo-s, die Aderlässe, das Blutegel-Anlegen auf das Schicksal der Kranken nicht ohne Wirkung war.

Einige Ärzte überschätzten, auf die Empfehlung des Statthaltereirates hin, den Wert der Erwärmung, andere wieder den der Abkühlung; mit ihrem Heilverfahren, dem jede Erfahrung mangelte, quälten sie die Bevölkerung; kein Wunder also, wenn sich diese vor den Ärzten hütete und zu Gott flüchtete; sie erwartete mehr Erfolg von dem am Halse getragenen mit Chlor, würzigen Kräutern gefüllten Säckchen, als von dem Ärzte.

Auch Aufstände sind auf dem Gebiete des Komitats vorgekommen, aber sie arteten nicht in blutigen Empörungen aus wie in Oberungarn, besonders in den Komitaten Zemplén, Sáros, Zala, Gömör.ⁿ Von ethnographischem Standpunkte aus ist es interessant, dass auf dem Gebiete des Komitats die Kleider, die Schuhe und die Wäsche derer welche die Komtumaz durchgemacht hatten mit einem Kreuz bezeichnet wurden. Diese hatten dann freien Verkehr innerhalb des Kordons. Die Bevölkerung, welche keinen Arzt hatte, hielt den Alkohol für ein prophylaktisches Mittel gegen die Cholera.

* *
*

Infolge der späteren Choleraepidemien starben im Komitate Csanád: Vom 2. Sept—16. Okt. 1832 5(M), von 20. Jun—30 Sept 1836 853 Leute. Über die Cholera vom Jahre 1848—49 haben wir wegen des Freiheitskrieges, von der der Jahre 1855—56 infolge des Bach-Systems keine Angaben. Im Jahre 1872—73, vom 17. Mai—28. Sept. 1873 sind 4780 Individuen erkrankt. 2134 gestorben.

ERKLÄRUNG DER BILDER.

1. Räucherwerkzeuge aus der Zeit der Cholera im Jahre 1831. Aus der Sammlung des u. k. Staatsarchivs in Budapest. Gezeichnet von *licld lirctlt*. Da« Bauchem ersetzte die Desinfektion.

Balásházy: Az 1831-dik esztendői felső mngyarországi zendüléseknek történeti leírása. Pest, 1831

Nachdem die Post an dem an der Komitatsgrenze aufgestellten Kordon angekommen war, übernahm der Posten mit einem zangenartigen Werkzeuge das Briefpaket und übergab es dem in dem Kontumazhause (rastellum) sich aufhaltenden Komitats-Aufseher, der es mit einer Ahle gründlich durchlöcherte, damit der Rauch durchdringe. Dann legte er es in einen kaminartigen Räucherofen, wo verschiedene Räucherzeuge angezündet wurden. Das Gepäck wurde oft bis zur Unlesbarkeit angebrannt, es kam sogar vor, dass handgrosse Stücke fehlten, als es zugestellt wurde. Räucherzeug stellte man im allgemeinen aus Tannenreisern oder, wenn das nicht zur Hand war, aus Knochen, Rinderklauen, Hörnern, Hautabfällen her. Der carbolhaltige Rauch dieser Tierabfälle ist ein guter Desinfizient. Es wurden noch Wacholder, oder in Ermangelung dessen Sägespäne, Pech, Schiesspulver, Schwefel, Tabak und die grünen Zweige der Eiche, Tanne und anderer Bäume benützt. Offiziell wandte man das *Guiton—Morvenu-sche* Räucherungsverfahren an (fumigatio chlori; Verordnung Nr. 34092 1831. des Statthaltereirates; *llayer*: Handbuch der pharmazeutischen Praxis. Berlin, ISitti. B. I. S. 878.)

2. Unterschrift des Grafen *Fidelis Pdlyffy*, Präsident des Statthaltereirates. Aus dem Archiv des Komitates Csanád, S. 5.

— In den Wirkungsbereich des Statthaltereirates gehörte auch das Sanitätswesen des Landes, das dieser zur höchsten Zufriedenheit des ganzen Sanitätspersonals des Landes versorgte. Es war die einzige Abteilung des Statthaltereirates, in der die Unterdrückungsbestrebungen der österreichischen Politik nicht zur Geltung kamen. In dieser Beziehung hat besonders der Präsident während der ersten Choleraepidemie, Graf *Fidelis Pdlyffy* grosse Verdienste, der durch seine Verordnungen sich mit unerlöschbaren Zügen in die Geschichte unseres Sanitätswesens verewigt hatte.

3. Unterschrift *Michael Lenhossfk-s* (1773—1840), des Chefarzts von Ungarn. Statthaltereirat. Aus dem Archive des Komitates Csanád, S. 11.

4. Porträt desselben (*Riigdt—Schedel*: Orvosi Tár] Magazin der Ärzte]. Jg. 1. Nr. 1.) S. 13. — *Leihossfk* ist der talentvolle Sohn armer Eltern, zuerst Lehrling, bei den Jesuiten zu l'ozsony, dann legt er aus eigenem Fleiss unter grossem Entbehrungen bei den Jesuiten zu Pozsony die Matura ab, studiert in Wien Medizin und erhält das Diplom Im Jahre 1799 in Pest. Anfangs Chefarzt des Komitates Esztergom, von 1808 an Professor der Biologie und Anatomie an der Universität zu Pest; 1825 Chefarzt von Ungarn. Während der ersten Choleraepidemie versorgte er das Sanitätswesen Ungarns und erwarb sich In dem Kampfe gegen die Epidemie in der Geschichte des Sanitätswesens des lundes einen ewigen Namen. Sein Hauptverdienst besteht darin, dass er die Pockenimpfung im ganzen Lande verordnete.

5. Unterschrift *Johann Hoffmanns*, des Chefarzts vom Komitat Csanád. Aus dem Archiv des Komitats Csanád, S. 23.

Chefarzt des Komitats CsanAd von 1830 bis 1834: hat namhaften Teil

im Kumpfe gegen die Epidemie. Verfasste die Abhandlung *Methodus secundum quam csorta in loco aliquo Ine. Cottus Csanadiensis Cholera contiffiosn procedendum esset* (S. 24—29).

6. Grundriss eines Cholera-rastellum. *Linzbauer: Codex Sanitario-Medicinalis Hungáriae*. Tom. III. Sect. IV. ad. pag. 22. Beilage zur Verordnung Nr. 18518/1831 des Statthaltereirates. S. 33.

7. Freiherr *Lorenz von Orczy*, Obergespan des Komitates Arad; königlicher Kommissär der Komitate Arad, Csanád und Csongrád und der Stadt Szeged. Der Kupferstich aus dem Werke des *Czucz István: Arad históriai leírása* (Arad, 1831.) Herausgegeben von *Fábián Gabriel*, Mitglied der Akademie im Jahre 1833. S. 33. — Für die Zeit der Epidemie ernannte der Statthaltereirat innerhalb der Grenzen des Landes 20 königliche Kommissäre (Consignatio Commissariorum Regionon dtto 12-ae Julii 1831. Nr. 19,574 c. reprimendum cholerae morbum exmissorum). Freiherr von *O/v*//* hatgrosse Verdienste in der Bekämpfung der Epidemie. Mit stählernem, unerschütterlichem Mute vollzog er alle seine Verordnungen, er selbst schreibt „in meinen Adern fliesst unverfälschtes ungarisches Blut, schmeicheln kann ich nicht, brauche aber Offenherzigkeit von niemandem ausleihen“. Sein Verdienst ist die Einreihung Arad-s unter die freien königlichen Städte (183-1) und die Eröffnung des allgemeinen Krankenhauses zu Arad (8. Dez. 187«).

8. Unterschrift *Enterich Rittners*, des Chefarztes des Komitates Arad. Aus dem Archiv des Komitates Csanád, S. 43.

War um die Zeit der Choleraepidemie als Consiliarius dem königlichen Kommissär zugeteilt. Der königliche Kommissär schickt *Rittner* in die Ortschaften, wo die Ärzte die Cholera nicht erkannten, damit dieser dort für die Ärzte darüber Vorträge halte.

9. *Nikolaus Szirbik*, Theologer zu Göttingen, ref. Prediger, der sich zur Zeit der Epidemie (1831) praktisch im Heilen betätigt. Unterschrift aus dem Archiv des Komitates Csanád. Porträt aus der Sammlung der Familie *Varya*, Hódmezővásárhely. S. 47. - *Kikolans Szirbik* war (1781 1853) Prediger der ref. Kirche zu Makó. Schrieb die Geschichte der Stadt Makó und der ref. Kirche bis 183«. Herausgegeben von *Koloman fyicrjesy*. Makó, 192«. Spielt während der Epidemie eine grosse Rolle. War Mitglied der Epidemiekommission und wie das damals Sitte war auch als praktischer Arzt tätig. Wandte die Kräuter-Heilmethode *Johann J/omn-s*, des damaligen Predigers von Tiszabfibolna, angeblich mit grossem Erfolge an.

10. *Josef Róka*, röm. kath. Domherr zu Makó. Porträt aus dem Archiv der röm. kath. Kirche zu Makó. S. 53. ist während der Choleraepidemie von 1831 in Makó Priester. Fnerschrockener Kämpfer (intrepldus dcfensor) der kirchlichen und vaterländischen

Rechte, weswegen er 1848—49 von dem Kriegsgerichte zum Galgentode verurteilt wird, das dann in ein 20 jähriges Gefängnis abgeändert wird. Im Jahre 1852 erhält er seine Freiheit zurück, wird aber seines Ranges verlustig und stirbt 1856 als einfacher Mönch im Franciskanerkloster zu Mária-Radna. Während der Epidemie ging er von Haus zu Haus um die Kranken zu heilen und wo das schon nichts mehr nützte, gab er die letzte Ölung. Mit seinem Kaplane besuchte er jeden Abend den Friedhof und weihte mit ihm das Grab seiner ohne kirchliche Zeremonie begrabenen Glaubensgenossen. (Seine Biographie s. Schematismus Cleri Dioecesis Csanadiensis Pro Anno Domini 1896. pag. 89.)

11—14. Unterschriften: *Ferdinand Lutz*, Chirurg von Battonya (S. 57.); *Pius Csiszar Egerszeghy*, Stud. Medicinái, Epidemiarzt (S. 61.); *Emanuel Minnich*, Epidemiarzt (S. 69.); *Josef Jezovits*, Chirurgenmeister des Komitates (S. 75.). Alle aus dem Archiv des Komitates Csanád. — Die Epidemieärzte wurden von Statthaltereirat hinabgeschickt und vom Komitate in die Bezirke eingeteilt. *Heinrich Neumann* ist im September 1831 in Nagylak an Cholera gestorben. Die Epidemie-äizte schmückten sich mit verschiedenen Titeln, davon zeugen die mitgeteilten Unterschriften.

15. Kopie eines Passes. Aus dem Archiv des Komitates Csanád. S. 63. — Da die Pässe systemlos ausgestellt worden sind, verordnete der Statthaltereirat die Benützung der gleichförmigen, gedruckten Pässe in lateinischer Sprache (Statthaltereirat B. ad. Nr. 19,574 1831. Formulare Passuarium). Die Benützung der Pässe war nur zum Anfang der Epidemie obligatorisch, denn später sah man ein, dass es nichts leichter ist, als die, der Schrift unkundigen Bauern-Posten zu passieren.

16. Tabelle der Während der Epidemie für nötig gefundenen Arzneien. (Specificatio Medicamentorum, quae in usus Inc. Cottus Csanadiensis appropiquante nunc epidémia Cholera orientalis necessaria sunt.) Aus dem Archiv des Komitates Csanád. S. 59.

17. Unterschrift des *Peter Tököly* von Kevermes; königl. Rat. Aus dem Archiv des Komitates Csanád. S. 71. - Der Vizegespan floh unter dem Vorwande einer Krankheit nach Wien. Zur Zeit einer Epidemie war es Sitte, dass wohlhabende Leute an einem epidemiefreien Orte das Ende der Epidemie abwarteten. Er schenkte dem Komitat Uto Gulden zur Deckung der Epidemiespesen, und bot sein Haus als Choleraspital an.

18. *Ignaz Eisenstein*, „israelitischer Chirurg und Tierarzt“ Porträt. Aus der Familiensammlung der Frau Dr. Johann Dettr in Szeged. S. 73. — Hatte tätigen Anteil an dem Kampfe gegen die Epidemie.

19. *Johann Meskó*, Chefarzt des Komitates Csanád 1834—1885. Aus der Familiensammlung des Dr. *Johann Harna* in

Makó. S. 93. — Während der Epidemie von 1831 war er Epidemiarzt in Derecske, dann praktischer Arzt zu Nagyvárád; 1831 wird er zum Chefarzt ernannt. Hatte tätigen Anteil an der Bekämpfung der späteren Choleraepidemien. *Meskó* führte, nach den bisherigen Kurpfuschern und Chirurgen, im Komitat Csanád den modernen Geist des Sanitätswesens ein. Nach der Choleraepidemie von 1872—73 erhielt er königliche Auszeichnungen. Mit der Pensionierung von 1885 bekam er den Titel eines königlichen Rates und den ungarischen Adel.

20. *Michael Papp*, Choleraspezialist, später Leichenbeschauer und Unterarzt der Stadt Makó. Aus der Sammlung der Familie *Papp*. S. 101. — Kommt während der Epidemie von 1866-67 nach dem Komitate Csanád. Sein grosses Verdienst besteht darin, dass er die den Ärzten abgeneigte ungebildete Bevölkerung von Ostcsanád zur Einsicht der Notwendigkeit einer ärztlichen Hilfe und der Arzneien bringt. Sein Hauptmittel dazu war der Alkohol und damit erwarb er sich den Widerwillen des Ministeriums des Inneren, da der Rum mit Citrone als Arznei verboten war.

21. *Dr. Desider Borotvás* (1844—1894) Direktor des Krankenhauses zu Makó. Aus der Sammlung seiner Tochter, Frau Ludvig *Husztik*. S. 103. — Für seine Verdienste während der späteren Choleraepidemien erhielt er Auszeichnungen von der Regierung. *Borotvás* führte im Spital den modernen Chirurgischen Geist ein, organisierte die Administration des Spitals, denn bis dahin galt es nur als ein „Krankenhaus“.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
ELŐSZÓ. Írta: <i>dr. Magyary-Kossa Gyula</i>	3—4
BEVEZETÉS	5—6
AZ ELSŐ ORSZÁGOS KOLERAJÁRVÁNY 1831-BEN.	
A kolera származási helye. — Legrégibb irodalma. Honnan terjedt be Magyarországra. — A helytartótanács közegészségügyi rendeletei, a pestisjárványok rendeletéinek átírása. — Egészségügyi bizottság alakítása, egészségügyi személyzet teendői és magatartása. — Vesztegzár, kordonok és ezek következményei: drágaság, lázadások, stb. — A helytartótanács elnöke és az országos főorvos szerepe a járványban. Statisztika	7—12
JEGYZETEK AZ I. RÉSZHEZ. Irodalom. — Helytartótanács rendeletéinek jegyzéke. — A pestisjárványok rendeletéinek átírása. — A kolera különböző gyógy módjai, kuruzslások, balhiedelmek, babonák, népszokások. — Lelkészek szerepe a gyógyításban. — A kolera tanulmányozására Oroszországba kiküldött orvosok. — Bugát Pál mint koleraorvos. — A füstölés, füstölőszerszámok és szerek. — Statisztika	12—18
A „NAGY KOLERA“ CSANÁI) VÁRMEGYÉBEN 1831-BEN. A kolera kitörésének ideje. — Az „Egészségügyelő állandó kiküldöttség“ tagjai. — Csanád vármegyei rendszabályok. — A kordon vonala. — Orvosi személyzet. — <i>Hoffmann Károly</i> : Miként kell eljárni a tekintetes vármegye valamely helyén megjelent kolerajárvánnyal szemben. — Epekórsági rekesz alaprajza és magyarázata. — Báró Orczy Lőrinc királyi biztos kinevezése. — A rendeletek végrehajtása. — Papok szerepe. — Az első megbetegedés, az első haláleset. — A járvány lefolyása. — Újabb	

- rendeletek. — Kordon megszüntetése. — Morvái ^{Oldal}
 János lelkész gyógmódja. — Járványorvosok meg-
 érkezése és beosztása. — Lovasőrök jegyzéke. —
 Lázongások, elégedetlenkedések. — Gyógyszerek,
 gyógyszerek beszerzése. — Népies gyógmódok. —
 Gyógyszertárak. — Viszálykodás a királyi biztossal.
 Katonaság. — Útlevelek. — Rablások. — A királyi
 biztos felmentése. — A járvány utolsó napjai. —
 A tehetetlenség a járvány pusztításával szemben.
 Mecénások. — Zsidók nyomorgása. — Koldusok ké-
 relme. — Az utolsó haláleset. — Hálaadó istentisz-
 telet. — Statisztika. — Az 1832-es kolerajárvány. —
 Statisztika..... 19—76
- JEGYZETEK A II. RÉSZHEZ. Irodalom. — Zsidók le-
 települése Csanád vármegyében. — Návay-család.
 Mit értenek Csanád vármegyében „fok“ alatt. — Út-
 levelek. — A járvány helyi orvosainak bővebb adatai.
 Gyógyszertárak keletkezése. — Szirbik Miklós tör-
 téneti leírása Makóról s a járvány alatti szereplése.
 A piócázás története. — Adatok az érvágással való
 visszaélésekhez. — Kolera és marhavész összefüg-
 gése. — Zsidók külön kórháza. — Borbélysebészek.
 Katonai kvártélyok. — Sóházak Makón. — Makói
 vásárok betiltása. — *Magyary-Kossa* értekezése a
 Csornáról. — A szegedi Gruber atya és a horgosi or-
 vos csodacseppjei. — Makó város tisztikara 1831-ben.
 Hogyan jutott Makó diplomás orvoshoz. — A lakos-
 ság meggyanúsítja az orvosokat, zsidókat, urakat,
 hogy a népet megmérgezik. — Róka József éneklő-
 kanonok élettörténete. — Egyházak anyakönyvei-
 nek feljegyzései a kolerában elhaltakról. — Szeged
 és a királyi biztos. — Tanyarendszer kialakulása 76—91
- A „KIS KOLERA“ CSANÁD VÁRMEGYÉBEN 1836-
 BAN. Statisztika. — Meskó János megyei főorvos
 reformjai. — új orvosok letelepedése. — Nagylaki
 járásorvosi hivatal szervezése s annak első orvosa.
 A helytartótanács felhívása a battonyai oláh és rác
 lakosság babonás szokásának leküzdésére. — *Meskó*
 főorvos „Rövid értekezése“ a koleráról92—96
- JEGYZETEK A III. RÉSZHEZ. Irodalom. — Meskó Já-
 nos főorvos élettörténete. — Orvosi helyzet Batto-

nyán. — A nagylaki seborvosi hivatal felállítása. Meskó gyógymódja a kolera ellen. — Levéltári utalások.....	96—97
KÉSŐBBI KOLERAJÁRVÁNYOK. Az orvostörténelem a későbbi járványokban nem sok újat talál. — Kolerajárvány 1848—49-ben. — A szabadságharc járványbizottsága és intézkedései. — Statisztika a zavaros idők miatt nem készült. — A harmadik országos járvány 1854—55-ben. — A Bach-korszak nem fordított gondot a járványokra. — A negyedik országos járvány 1866—67-ben. — Papp Mihály koleraorvos szerepe. — Az 1872—73-as járvány. — Országos statisztika. — A járvány lefolyása Csanád vármegyében. — Csanád vármegye orvosi személyzete a járvány alatt. — A járványorvosok. — Szmétanovits járványorvos pere. — Kitüntetések a járvány után. — Trencsényi árvák örökbefogadása. — Az utolsó 56 év kolera járványai. — Megyei statisztika	98—164
JEGYZETEK A IV. RÉSZHEZ. Irodalom. — Az 1848-49-es járvány népies gyógymódja. — Levéltári adatok. — Papp Mihály koleraorvos életéből. — Dr. Borotvás Dezső életrajza. — Makó város felosztása 1873-ban. — Skribanek járványorvos kolerában megbetegszik. — Levéltári utalások	164—166
FORRÁSMŰVEK	166—168
CHOLERAEPIDEMIEN IM KOMITATE CSANÁD	169—111
ERKLARUNG DER BILDER	111—115